

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

О. В. Ребрій

ТЕОРІЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Конспект лекцій

Харків – 2022

Рецензенти:

Сергій Засєкін – доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної лінгвістики Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Марія Ткачівська – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов і перекладу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Ірина Авдєєнко – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри англійської мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 1 від 19 жовтня 2022 року)*

Ребрій О. В.

Р 31

Теорія міжкультурної комунікації : конспект лекцій / О. В. Ребрій. – Харків, 2022. – 72 с.

Курс лекцій «Теорія міжкультурної комунікації» належить до вибіркових дисциплін циклу професійної (фахової) підготовки здобувачів вищої освіти магістерського рівня. Курс складається з дев'яти тем, що охоплюють актуальну проблематику теорії міжкультурної комунікації, її історії та перспектив розвитку. Здобувачі вищої освіти знайдуть відповіді на питання про особливості міжкультурної комунікації, шляхи подолання комунікативної невпевненості та комунікативних бар'єрів, форми поведінки в різних ситуаціях спілкування з носіями інших мов та представниками інших культур.

УДК 316.722:316.77](075.8)

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2022

© Ребрій О. В., 2022

© Дончик І. М., макет обкладинки, 2022

ЗМІСТ

Передмова	4
ТЕМА 1 Історія формування теорії міжкультурної комунікації як наукової дисципліни та її головні поняття	6
ТЕМА 2 Поведінковий аспект міжкультурної комунікації	14
ТЕМА 3 Поняття культури. Культурні цінності та культурні норми	20
ТЕМА 4 Ідеологічний аспект міжкультурної комунікації й перекладу ..	26
ТЕМА 5 Міжкультурний характер «культурного повороту» в перекладі та перекладознавстві	33
ТЕМА 6 Мова і культура: теорія мовної відносності та концепція неперекладності	39
ТЕМА 7 Неогумбольдтіанство: американський та європейський вектори	48
ТЕМА 8 Лексичні бар'єри на шляху міжкультурної комунікації.....	55
ТЕМА 9 Етнопсихолінгвістика. Теорія лакун	65
Список використаних джерел	69

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні ні в кого не виникає сумнівів щодо того, що людство рухається шляхом все більшого розширення взаємозв'язків та взаємозалежностей різних країн, народів та їхніх культур. Цей процес охопив різні сфери суспільного життя всіх країн світу. Навряд чи можна знайти у XXI сторіччі етнічні спільноти, які б не відчули на собі впливу з боку культур інших народів (мікрокультур), так само як і з боку ширшого соціального середовища, що існує в окремих регіонах світу (макрокультур).

На практиці такі впливи проявляються в бурхливому зростанні культурних обмінів та безпосередніх контактів між урядовими інститутами, соціальними групами, громадськими рухами та окремими індивідами з різних країн та культур. Поширення взаємодії культур та народів робить особливо актуальним питання культурної самобутності та культурних відмінностей, що можуть утворювати перешкоди на шляху успішного спілкування. Культурне розмаїття сучасного людства зростає, тож народи в його складі прагнуть все більше зберігати та захищати свою цілісність, самобутність, свій культурний вигляд.

Курс лекцій «Теорія міжкультурної комунікації» належить до вибіркового дисципліни циклу професійної (фахової) підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня. Як добре відомо, будь-який фахівець з іноземної філології є водночас посередником не тільки між двома мовами, а й передусім між двома культурами – рідною та іншомовною. Саме тому теоретичні знання в царині міжкультурної комунікації мають органічно доповнювати практичні навички як перекладу, так і навчання іноземних мов. У запропонованому конспекті лекцій автор, спираючись на досягнення вітчизняної та світової науки, системно та дохідливо викладає сучасні уявлення про міжкультурну комунікацію та пояснює, як можна успішно і швидко оволодіти її навичками.

Курс складається з дев'яти тем, які охоплюють актуальну проблематику теорії міжкультурної комунікації, її історії та перспектив розвитку. За необхідності, кожна із запропонованих тем може бути розкрита менш або більш детально, відповідно, кількість відведених на неї аудиторних годин може варіюватися від 2 до 6.

Безумовною перевагою Конспекту є його насиченість як теоретичними положеннями, так й ілюстративними прикладами до всіх важливих питань. Здобувачі вищої освіти знайдуть в ньому відповіді на питання про особливості міжкультурної комунікації, шляхи подолання комунікативної невпевненості та комунікативних бар'єрів, форми поведінки в тих або інших ситуаціях спілкування з носіями інших мов та представниками інших культур.

При підготовці матеріалів лекцій використано широке коло теоретичних джерел вітчизняних та іноземних авторів.

«Уявіть собі, до яких конфліктів можуть довести папуаса та ісландця суперечки про море. В одного воно сіре, важке, з чорним вулканічним піском, з айсбергами та інеєм. У другого не море, а тепле молоко з біло-сніжними оксамитовими пляжами, коралами та акулами. А поняття криги для цього папуаса взагалі не існує. Інакше кажучи, для успішної комунікації обидві сторони мають докласти зусиль і... поглянути на світ очима співбесідника. Не просто слухати партнера, а почути його, не себе, не свої стереотипи, якими ви заміщуєте його слова, а його думки, які він намагається одягнути в слова».

Франц Фертфоллен,
австрійський письменник і філософ

ТЕМА 1

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ ТА ЇЇ ГОЛОВНІ ПОНЯТТЯ

Теорія міжкультурної комунікації (МКК) як самостійна наукова дисципліна виросла з усвідомлення того очевидного факту, що навіть найкраще володіння іноземними мовами та навичками перекладу не може забезпечити успішного спілкування між представниками різних спільнот.

МКК починає формуватися у США після Другої світової війни у зв'язку з переходом від ізоляціоністської політики до політики міжнародного домінування. У 1946 році був створений Інститут служби за кордоном (*Foreign Service Institute*) на чолі якого став відомий антрополог Едвард Голл (*Edward Hall*). Діяльність цієї установи ґрунтувалася на тому припущенні, що кожна культура формує свою унікальну систему цінностей, пріоритетів, моделей поведінки тощо і тому її дослідження має здійснюватися з позицій культурного релятивізму.

Офіційною датою народження МКК як академічної дисципліни вважається 1954 рік, коли була надрукована стаття Голла та Джорджа Трагера/Трейджера (*George Trager*) "*Culture as Communication, A Model and Analysis*" («Культура як комунікація. Модель та аналіз»), в якій вперше був запропонований сам термін МКК (наразі існує два англомовних варіанти – *cross-cultural communication* та *intercultural communication*), який відбиває особливу галузь людських відносин.

У 1959 році вийшла книга Голла "*The Silent Language*" (Мовчазна мова), яка стала своєрідним маніфестом МКК на довгі роки. У цій публікації вчений окреслив тісний зв'язок між мовою, культурою та комунікацією й акцентував увагу дослідників на необхідності досліджувати не тільки окремі культури, а й поведінкові підсистеми в їхніх межах.

У передмові до цієї книги автор зазначив:

«Формальна підготовка з іноземної мови, історії, урядування та звичаїв іншого народу є тільки першим кроком у втіленні цієї масштабної програми. Не менш важливим є знайомство з невербальною мовою, що існує в кожній країні світу та в різних групах всередині кожної країни. Більшість американців ледь знайомі з цією мовчазною мовою, хоча й користуються нею щодня. Вони не усвідомлюють складних малюнків поведінки, що регулюють наше сприйняття часу, простору, нашого ставлення до роботи, гри та навчання. На додачу до того, що ми промовляємо своєю вербальною мовою, ми повсякчас повідомляємо про свої справжні почуття своєю мовчазною мовою – мовою поведінки».

З початку свого існування МКК сформувалася як міждисциплінарна дисципліна. В її основі була лінгвістика. Лінгвістом почасти був і сам

Голл, який зрозумів, що задля успіху треба залучати до роботи психологів, соціологів, антропологів, культурологів тощо.

Голл вважав, що викладання МКК має ґрунтуватися на практичному використанні фактів міжкультурного спілкування людей, які виникають за умови безпосередніх контактів з носіями інших культур. Він розумів навчальний процес як процес аналізу конкретних прикладів між культурного спілкування, внаслідок чого розширюється міжкультурна компетентність та долаються труднощі у повсякденному спілкуванні з людьми інших культур.

Таким чином, можемо припустити, що головною метою теорії МКК є вироблення науково-методологічних засад формування та дослідження міжкультурної компетентності, а саме це поняття є одним з її головних термінів.

Існують різні підходи до вивчення міжкультурної компетентності та її різні дефініції. Наприклад, Карлфрід Кнапп (*Karlfried Knapp*), який вважається прибічником т. зв. «соціального» підходу, дає таку дефініцію:

Міжкультурна компетентність – це комплекс аналітичних та стратегічних здібностей, що розширює інтерпретаційний спектр індивіда у перебігу міжособистісної взаємодії з представниками іншої культури. Відповідно до цього визначення, компетентність при спілкуванні з представниками інших культур утворюють такі поведінкові якості особистості, як:

- повага та позитивна оцінка іншої людини без упередження;
- позитивна реакція на іншу поведінку;
- прийняття точки зору співбесідника, здатність до емпатії (співчуття емоційному стану іншої людини);
- толерантність;
- здатність впоратися з невідомою та/або невизначеною ситуацією.

Як можна побачити, у такій структурі міжкультурної компетентності не передбачено знання мови (тобто мовна/лінгвістична компетенція).

Александр Томас (*Alexander Thomas*) дає таке визначення: Міжкультурна компетентність – це здатність розуміти, поважати, цінити та продуктивно використовувати умови та фактори сприйняття, судження, усвідомлення та дії відносно себе та інших осіб в умовах взаємної адаптації, кордони якої можуть варіюватися від прояву толерантності до несумісних понять до розвитку форм спілкування та співпраці, що ґрунтуються на спільних діях, та до створення життєдайної моделі орієнтації у світі.

Це та інші подібні визначення є абсолютно вірним, проте занадто абстрактними, та позбавленими прикладної орієнтації, іншими словами, вони не містять жодних вказівок стосовно того, що ж потрібно робити для формування міжкультурної компетентності. У зв'язку з цим фінський дослідник Яаакко Легтонен (*Jaakko Lehtonen*) уточнює, що для успішного формування міжкультурної компетентності необхідно знати мову, історію

країни, мистецтво, економіку, суспільство та будь-яку іншу інформацію, яка може стосуватися культури цієї країни.

Іншою важливою складовою формування культурної компетентності *толерантність*. Визнання цінності кожного народу та його культури означає, що взаємодія народів і культур повинна розвиватися на основі толерантності, тобто у прагненні досягти взаєморозуміння та узгодженості шляхом діалогу і співробітництва. У цій ситуації важливим є усвідомлення цілісності світу і вироблення терпимості стосовно іншогокультурного контексту.

У «Декларації принципів терпимості», прийнятій ООН у 1995 р., зазначається, що «толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння різноманіття культур, форм самовираження й прояву людської індивідуальності. Толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті, переконань... Толерантність – це не поступка, поблажливості чи потурання, а активне ставлення до дійсності, що формується на основі визнання універсальних прав і свобод людини».

Повертаючись до історичного контексту формування теорії МКК, зазначимо, що в Європі вона розвинулася як академічна дисципліна дещо пізніше порівняно із США і пов'язується з початком політичних та економічних інтеграційних процесів, результатом яких стало створення об'єднання європейських країн, відоме під назвою Європейський Союз.

Існують різні підходи до визначення структури МКК. Наприклад, згідно з однією класифікацією, сучасні дослідження міжкультурної комунікації у США розвиваються за двома напрямками:

- (1) МКК як спілкування та взаємодія культур різних країн та народів;
- (2) МКК як взаємодія субкультур в межах однієї великої культури (етнічних меншин).

Очевидно, що в аспекті перекладу інтерес становить перший із зазначених напрямків.

Інша класифікація виокремлює такі аспекти формування та устрою теорії МКК:

(1) фольклористичний – полягає у виявленні, описі та інтерпретації повсякденної поведінки, поясненні глибинних причин формування культури (фольклор тут розуміється не як народна творчість, а як сукупність звичаїв, обрядів та інших аспектів побуту народу);

(2) культурно-антропологічний – полягає у вивченні різних видів культурної діяльності різних соціальних груп.

В аспекті перекладу релевантним є саме другий напрям, а отже нам необхідно визначитися з поняттям культурної антропології. Антропологія досліджує процес фізичного (фізична антропологія) та культурного (культурна антропологія) розвитку людини. Культурна антропологія досліджує розвиток культури у всіх її аспектах: спосіб життя, бачення світу, менталітет, національний характер, результати духовної, суспільної, виробничої тощо

діяльності людини. Культурна антропологія вивчає, як людина розвиває культуру через спілкування, через комунікацію; аналізує взаємодію різноманітних культур та конфлікти між ними. Головні завдання культурної антропології:

- витлумачити роль культури в житті людини, її поведінці та спілкуванні з іншими людьми та представниками інших культур;
- визначити шляхи, якими розвивається культура;
- розкрити взаємозв'язок між культурою та мовою;
- показати вплив культури на поведінку людини.

Розвиток культурної антропології має надзвичайно велике значення для України, яка як частина колишнього радянського простору довгий час розвивалася в ізоляції від багатьох світових культур;

(3) лінгвістичний – полягає у вивченні особливостей вербальної комунікації. Дотичними теорії МКК є різні напрямки лінгвістики. Зокрема: лінгвокультурологія (нова комплексна дисципліна, яка вивчає взаємозв'язок між мовою та культурою), етнолінгвістика (антропологічна лінгвістика та лінгвістична антропологія), етнопсихолінгвістика (теорія лакун), соціолінгвістика (особливості мовної поведінки представників різних соціальних груп), теорія перекладу.

У чому важливість лінгвістичного аспекту МКК? Відповідь криється в усвідомленні того очевидного факту, що мова є головним засобом спілкування між людьми. Водночас мова невід'ємним складником культури, про що свідчить ціла низка метафор:

«Мова – дзеркало культури, в якому відбивається не тільки реальний світ, а й самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей тощо».

«Мова – скарбничка культури, в якій зберігаються культурні цінності, зафіксовані у лексиці, граматиці, ідіоматиці, прислів'ях та приказках, художній та науковій літературі».

«Мова – транслятор культури, який передає її з покоління у покоління».

Отже, мова не існує поза культурою як соціально обумовленою сукупністю практичних навичок, результатів життєдіяльності у різних сферах життя та ідей, які характеризують наш спосіб життя. Людина не має закладених у саму її фізіологію «пристроїв» або «механізмів» для здійснення спілкування з іншими людьми. Будь-яке спілкування можливо здійснювати тільки на основі комунікаційних систем, які є зовнішніми відносно людини, але розробленими нею. Головною такою системою є мова. Йдеться передусім про природні мови, але також і про різноманітні штучні мови. Деякі зі штучних мов сконструйовані на основі природних і мають аналогічну з ними структуру та природу (т. зв. міжнародні допоміжні мови – *international auxiliary languages*), вони почали масово з'являтися ще наприкінці ХІХ сторіччя; інші штучні мови датуються значно пізнішим періодом (починаючи з другої половини ХХ сторіччя) та пов'язані з математичним (комп'ютери-

зованим) способом передачі інформації. Усі системи, які ми називаємо мовами, об'єднує те, що вони можуть розглядатися як знакові, а ще те, що вони створені людиною, а отже є частиною культури.

На примітку:

Семіотика – наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві (головним чином природні та штучні мови, а також деякі явища культури, системи міфів, ритуалів), природі (комунікація у тваринному світі) або в самій людині (зорове та слухове сприйняття тощо). Іншими словами, семіотика — це теорія знаків та знакових систем. Основні принципи семіотики у ХІХ ст. сформулював американський філософ Чарльз Сандерс Пірс. У ХХ ст. семіотика набула лінгвістичного ухилу під впливом ідей лінгвістів Фердинанда де Соссюра та Луї Єльмслева, та філософського ухилу під впливом ідей американського філософа Чарльза Морріса.

У 1938 році Морріс опублікував працю «Основи теорії знаків» (*Foundations of the Theory of Signs*), де запропонував виділяти три розділи семіотики:

- *синтактику* (або синтаксис, від грец. *syntaxis* — побудова, порядок) — вивчає закономірності побудови знакових систем безвідносно до їх інтерпретації, тобто співвідношення знаків один з одним;
- *семантику* від грец. *semantikos* — те, що позначає) — вивчає відношення між знаком та його смислом;
- *прагматику* (давньогрец. *pragmatos* — дія) — вивчає відношення знаків з їх відправниками, одержувачами та контекстом знакової діяльності.

Поняття культури є надзвичайно складним, багатошаровим феноменом. Коротко можна визначити культуру як сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил всередині соціуму для його збереження та гармонійного розвитку. Поняття культури об'єднує в собі науку (включно з технологією), освіту, мистецтво, мораль, уклад життя та світогляд. Очевидно, що певна частина культури має універсальний загальнолюдський характер, тобто є однаково доступною, а головне, зрозумілою будь-якій людині незалежно від її походження, країни проживання чи мови спілкування. В той же час значна частина культурної спадщини людства є етноспецифічною. Її тлумачення може спричиняти значні труднощі, а сприйняття – непорозуміння та навіть відразу.

Повертаємось до проблеми структури теорії міжкультурної комунікації. Зокрема, в її межах фахівці виділяють сфери макрокультури та мікрокультури. Типи культури, які виділяються за континентальною ознакою через свою масштабність отримали назву макрокультур. Прикладами можуть слугувати європейська, північноамериканська, південноамериканська, африканська, азійська макрокультури. Між різними макрокультурами існують суттєві відмінності. Всередині ж спостерігаються як спільні риси, так і доволі суттєві розходження. На основі цих розходжень виокремлюють мікрокультури, які об'єднують національні чи соціальні групи зі спільними культурними особливостями. Мікрокультури ще називають субкультурами. Кожна мікрокультура/субкультура має водночас риси подібності та відмінності відносно своєї культури.

На мікрокультурному рівні можна виокремити декілька типів міжкультурної комунікації.

Міжетнічна комунікація – це спілкування між людьми, що представляють різні народи або етнічні групи. Будь-яке сучасне суспільство не є етнічно гомогенним, а отже складається з представників різних етносів, які утворюють свої власні субкультури. Кожна етнічна група водночас є самобутньою та намагається зберегти та передати від покоління до покоління свою культуру, але, з іншого боку, вона завжди комунікує з іншими етнічними групами, через що здійснюється взаємний вплив та асиміляція.

У сучасному суспільстві існує два головних різновиди міжкультурної політики, кожен з яких намагається по-своєму вирішити проблему міжетнічної комунікації. Перший – це політика *мультикультуралізму*, скерована на збереження та розбудову етнічних культурних традицій. Проявляється через визнання прав окремих етнічних та/або культурних груп, надання їх представникам можливості керувати питаннями освіти, засобів масової інформації, мистецтва, релігії тощо. Протягом декількох десятиріч політика мультикультуралізму активно запроваджується в країнах Європи і є загальною для Європейського Союзу. Водночас мультикультуралізм передбачає інтеграцію у загальноєвропейське культурне поле іммігрантів з країн третього світу. Останнім часом політика мультикультуралізму зазнає все більше втрат і викликає все більше невдоволення серед представників так званих «титульних» націй.

Втім, мультикультуралізм і досі залишається одним із найбільш невизначених термінів політичного лексикону, та іноді означає лише те, що в нього вкладає той або інший мовець. Захисники мультикультуралізму розглядають його як характеристику сучасного суспільства, складеного різноманітними культурами, і як суто культурологічний принцип, який полягає в тому, що люди різної етнічності, релігії, раси повинні навчитися жити пліч-о-пліч, не відмовляючись від власної культурної своєрідності. Такий підхід, як правило, не заперечують серйозні європейські політики. Вони виступають проти інших рис мультикультуралізму, розглядаючи його крізь призму державної політики. Саме тому на найвищому рівні можна почути критику вульгарного мультикультуралізму, тобто такої політичної практики, яка призвела до розділеного і замкнутого існування громад у складі однієї держави. Саме цю замкнутість («живуть пліч-о-пліч, але не взаємодіють») політики визначають як «абсолютний крах» мультикультуралізму. Карикатурний мультикультуралізм, з якого вихолощено цінності гуманізму, сприяє відродженню таких архаїчних рис традиційної культури, які вже забулися на батьківщині іммігрантів.

Другий різновид представлений політикою плавильного котла (*melting pot*), яка культивувалася у США починаючи з 1920х років. Сам термін походить від назви п'єси британського драматурга Ізраеля Зангвілла (1864–

1926), який добре знав особливості життя іммігрантів у США. Головний герой п'єси молодий іммігрант з Російської імперії Горас Елджер дивиться на Нью-Йорк з борта судна та вигукує: «Америка – це створений Богом найвеличніший плавильний котел, в якому сплавляються всі народи Європи... Німці, французи, ірландці, англійці, євреї та росіяни – всі у цей тигель. Так Господь створює націю американців». В американській історії ця політика посідає особливе місце через формування соціального ідеалу, суттю якого було намагання жити в расово-етнічно-змішаному суспільстві.

Політика плавильного котла, популярна у ХІХ та на початку ХХ сторіч, сьогодні також викликає багато питань. Головним із них є те, що з цієї політики свідомо викреслили чорношкіре населення США. І хоча політика сегрегації сьогодні офіційно заборонена на всій території країни, американці й досі пожинають її негативні плоди. На сучасному етапі значна частина мігрантів у США асимілюється, втім залишаються й такі, хто не зумів адаптуватися та навіть засвоїти англійську мову. Такі люди тяжіють до спілкування виключно з представниками своєї національної спільноти. Вони зберігають свою мову, національні звичаї та традиції, одним словом, не поспішають потрапляти до «плавильного котла».

Отже, підсумуємо, що жоден із цих двох різновидів не позбавлений суттєвих недоліків, тож у світі не припиняють пошуки нових стратегій культурної політики. Одним із найбільш перспективних напрямів є модель «індивідуальної свободи і культурного вибору», базові принципи якої виклав Амартія Кумар Сен (*Amartya Kumar Sen*) – відомий індійський мислитель і вчений, лауреат Нобелівської премії з економіки. Головна його ідея полягає в поступовому послабленні групових форм ідентифікації і переході до індивідуального вибору: «Культурна свобода – це надання індивідам права жити й існувати відповідно до власного вибору, маючи реальну можливість оцінити інші варіанти». Амартія Сен підкреслює, що «безліч наявних у світі несправедливостей зберігається і процвітає якраз тому, що вони перетворюють своїх жертв на союзників, позбавляючи їх можливості вибрати інше життя, і навіть перешкоджають тому, щоб вони дізналися про існування цього іншого життя». Так і етнічні, релігійні чи інші групові культурні традиції здебільшого не добровільні, а приписані індивіду від народження. Тому основна мета політики заохочення культурної свободи полягає в ослабленні цієї обумовленості, у розвитку індивідуального мультикультуралізму.

Контркультурна комунікація – це спілкування між представниками материнської культури та дочірньої субкультури, яке виражається у незгоді дочірньої субкультури з цінностями та ідеалами материнської. Характерною особливістю цієї комунікації є відмова від цінностей домінуючої культури та висування власних норм та правил.

Міжкласова комунікація – це спілкування між представниками різних соціальних класів та груп. У світі немає жодного соціально однорідного

суспільства, адже класові відмінності виникають між людьми не тільки через матеріальні відмінності, а й через відмінності у походженні, освіті, професії тощо. Так формуються соціальні еліти, які протиставляють себе більшості населення. Особливістю цієї комунікації є відмінності у поглядах, звичках, традиціях тощо у представників різних класів / соціальних груп.

Міждемографічна комунікація – це спілкування між представниками різних демографічних груп: релігійних, статевих, вікових тощо. Спілкування між людьми у цьому випадку визначається їх приналежністю до цієї групи та тим, наскільки в конкретної особи проявляються стереотипні уявлення про наявність або відсутність властивостей цієї групи (тобто, наскільки «молодіжною» буде молода особа, наскільки «фемінною» буде жінка чи «маскулінним» чоловік тощо.

Міжрегіональна комунікація – це спілкування між представниками різних регіонів, областей, місцевостей тощо, а також спілкування між міськими та сільськими мешканцями. У першому випадку специфіка комунікації визначається відмінностями (часто стереотипними) між поглядами мешканців одного регіону на представників інших регіонів (у США жителі північних штатів вважають стиль спілкування представників півдня дещо манірним та нещирим, а ті часто критикують «сіверян» за сухість, яку сприймають як грубість та неввічливість). У другому випадку специфіка комунікації визначається відмінностями (часто стереотипними) про стиль, якість або темп життя у місті та на селі. В Україні можна спостерігати культурне регіональне розмежування між західною частиною (яка в різні часи перебувала під впливом європейських країн – Польщі, Австрії, Угорщини, Румунії) та східною (яка контролювалася Росією).

Міжділова комунікація – це особливості спілкування між представниками різних ділових/офіційних структур /організацій/ компаній тощо. Особливістю цієї комунікації є потенційна наявність у кожної компанії/установи своїх специфічних звичаїв та правил, пов'язаних із корпоративною структурою.

Спільною рисою усіх розглянутих та потенційно інших можливих видів/форм міжкультурної комунікації є те, що залучені до них люди, як правило, не усвідомлюють наявних культурних відмінностей між собою та представниками іншої групи, оскільки є носіями т.зв. «наївного» реалізму. Їм здається, що їхній стиль та образ життя є єдино можливим та правильним, що цінності, на які вони орієнтуються, однаково зрозумілі та доступні всім людям. Тільки коли при контакті з представниками інших макро чи мікрокультур виникають комунікативні збої/невдачі, людина починає замислюватися про їхні причини та способи подолання. У цьому контексті значно зростає значущість перекладача, який часто перебирає на себе функції посередника в міжкультурній комунікації, що не є безпосередньо пов'язаними з мовою.

ТЕМА 2

ПОВЕДІНКОВИЙ АСПЕКТ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Будь-який вчинок людини укорінений в її національній культурі, а отже, для його адекватного сприйняття необхідно вміти зчитувати глибинні смисли та мотиви людської поведінки. З точки зору психології, цілком закономірно, що людина оцінює вчинки представників іншопольтурних та іншомовних колективів на основі своїх національних культурних особливостей, які є для нього зрозумілими та найкращими. Насправді нам треба розуміти, що культура кожного народу є відносною, а дати їй адекватну оцінку можна тільки в її власних межах. Ця теза лежить в основі явища, яке отримало назву *культурного релятивізму*.

Головні ідеї культурного релятивізму були сформульовані американським соціологом Вільямом Самнером (*William Sumner*), який заявив, що культура будь-якого народу може бути зрозумілою тільки в рамках її власних цінностей та в її власному контексті. Головна ідея культурного релятивізму полягає у визнанні рівноправності культурних цінностей, створених та трансльованих різними народами. Тож, не існує елітарних або, навпаки, неповноцінних культур, а порівнювати їх між собою помилково. Тому при спілкуванні з представниками інших культур необхідно проявляти більше *емпатії* – *природного бажання зрозуміти іншу людину, не образити її*. Вважається, що за умов міжкультурної комунікації емпатія, за якої людина подумки ставить себе на місце іншої людини, краще за *симпатію*, за якої людина просто прихильно ставиться до іншої людини, залишаючись на власних культурних позиціях. Таким чином, при симпатії використовуються власні способи інтерпретації поведінки інших людей, тоді як при емпатії ви начебто перетворюєтесь на цю іншу людину. Тобто, спілкуючись із представниками інших культур, ми проявляємо симпатію, коли розглядаємо прийнятність їхньої поведінки з власної точки зору, і проявляємо емпатію, коли розглядаємо прийнятність чужої поведінки з точки зору самого представника цієї поведінки

Отже, за умов міжкультурної комунікації пріоритетним є емпатичний підхід, тобто мисленнєве, інтелектуальне та емоційне проникнення у внутрішній світ носія іншої культури. Завдяки цьому виникає здатність людини уявити себе на місці іншої людини прийняти її світогляд. Головне правило міжкультурної комунікації відтворює сутність емпатичного підходу: *поводься з іншими так, як вони поводитися б самі з собою*.

Застосування симпатії відносно представників інших культур потенційно веде до непорозуміння.

Головні правила емпатичного підходу:

- уважно слухай те, що тобі говорять;
- намагайся зрозуміти, як і що відчують інші люди;
- май щиру зацікавленість до того, що ти чуєш;
- культивуй у собі здатність розуміти точку зору іншого;
- проявляй співчуття до потреб інших людей.

Намагаючись пояснити проблеми, що виникли в перебігу міжкультурного спілкування, кожна сторона схильна пояснити їх дурістю, невіглаством або навіть злим наміром партнера. Тобто, тут проявляється стереотипне уявлення про «свого» та «чужого», а під останнє підпадає усе іноземне, немісцеве, закордонне. В цьому є частка об'єктивного, адже будь-яка інша культура містить у собі багато незвичного чи-то навіть дивного. Проблема полягає в тому, аби навчитися сприймати його позитивно. У зв'язку з цим завданням звернемося до поняття афективного навантаження та його залежності від культурної дистанції.

Одним із специфічних аспектів міжкультурної комунікації є афективні реакції на елементи інших культур (афективний – пов'язаний з проявом сильних емоцій). Це й не дивно, адже спілкування з представниками інших культурних груп супроводжується значною психологічною напругою, переживаннями та навіть страхом. Для того аби визначити, наскільки комфортним або некомфортним буде контакт між представниками двох певних культур / культурних груп, було запроваджено поняття *культурної дистанції*, тобто ступеню близькості або, навпаки, несумісності цих культур / культурних груп. Очевидно, що за умов маленької культурної дистанції адаптація представників двох культур буде проходити легше, і навпаки. Культурна дистанція охоплює різні аспекти життєдіяльності людини, що є релевантними для міжкультурної комунікації: клімат, одяг, їжа, мова, релігія, рівень освіти, матеріальний комфорт, структура родини, звички тощо.

Визначити культурну дистанцію об'єктивно неможливо, адже окрім різноманітних аспектів життєдіяльності людини на неї впливають, наприклад, такі чинники, як наявність/відсутність військових конфліктів (як сучасних, так і історичних), близькість/віддаленість мов, економічна/політична рівноправність/нерівноправність тощо. Через це культурну дистанцію часто визначають як більш далеку, хоча може бути і навпаки (як у випадку між британцями та американцями).

Невизначеність ситуації міжкультурної комунікації

Будь-яка комунікація передбачає кодування/розкодування інформації за допомогою знаків (найчастіше – мовних). Особливості передачі інформації пов'язані не тільки з об'єктивним змістом мовних знаків, а й з суб'єктивним смислом, якого вони набувають за умов мовленнєвої актуалізації.

Тому вважається, що інформація, яку вилучає адресат висловлення, ніколи не дорівнює інформації, переданій автором. Тож, відповідна реакція реципієнта не завжди може бути повністю адекватній очікуванням співбесідника. Порушені очікування, у свою чергу, призводять до непорозуміння у ще більшому масштабі. За умов міжкультурної комунікації ризик такого непорозуміння зростає через різницю мовного коду та культурні відмінності. Це може стати причиною негативних емоцій (афективного стану) по відношенню як до окремого комуніканта, так і його культури в цілому. На ментальному рівні виникає стан, який називають когнітивним дисонансом, на психічному рівні проявляється стрес.

На примітку:

Когнітивний дисонанс – специфічний ментальний стан, за якого когнітивні елементи пізнання індивіда вступають у протиріччя один з одним (між собою). У випадку перекладу когнітивний дисонанс може бути спричинений міжмовною лакунарністю: протиріччя полягає в тому, що елементи сенсу, омовлені в одній мовній системі, не мають вербальних форм репрезентації в інших, а отже, перекладач починає відчувати негативні емоційні переживання через невідповідність між очікуваним, між своїми уявленнями та їх втіленням у дійсність. Адаптивна сутність людської психіки проявляється в тому, що сама наявність когнітивного дисонансу виступає надзвичайно сильним спонукальним чинником, умовою, яка призводить до дій, спрямованих на його зменшення. Існує два шляхи позбутися когнітивного дисонансу: 1) за рахунок зменшення кількості дисонантних елементів/збільшення кількості консонантних елементів; 2) за рахунок приведення дисонантного елементу до консонантного стану.

За умов міжкультурних контактів виникають три типи невизначеності:

– когнітивна – полягає у тому, що людина не може точно знати уявлень та установок свого партнера;

– поведінкова – полягає у тому, що людина не може передбачити поведінку свого партнера;

– емоційна – полягає у тому, що людина перебуває у психологічному стані, за якого відчуває хвилювання, що її невірно зрозуміють, оцінять.

За умов зростання комунікативної невпевненості люди схильні уникати спілкування з представниками інших культур/культурних груп. Також вони можуть перенести фокус своєї уваги з самої комунікації на умови її здійснення (коли людина думає не стільки про те, що вона говорить, а к вона при цьому виглядає та сприймається іншими людьми). Водночас сама наявність комунікативної невпевненості може сприйматися у позитивному сенсі як стимул для пошуку шляхів її усунення та оптимізації власних комунікативних навичок.

Наукове вирішення проблеми комунікативної впевненості пропонує теорія редукації. Вихідним постулатом *Теорії редукації комунікативної невпевненості* (ТРКН) є теза про те, що будь-яка людина воліє знати, чого їй чекати від спілкування з іншими людьми., а також уміти вірно визначити початок та кінець комунікації. Редукація невпевненості полягає у побудові комунікантом прогнозів до початку спілкування та інтерпретації його наслідків. Редукація невпевненості становить собою подвійний

процес, що здійснюється одночасно на когнітивному та емоційному рівнях, оскільки зменшення рівня невизначеності має супроводжуватися контролем над невпевненістю та тривогою. Зазвичай виділяють три стратегії редукції невпевненості:

- пасивна, коли людина спостерігає за іншими, не втручаючись у процес спілкування;

- активна, коли людина ставить питання іншим людям про об'єкт своєї зацікавленості, отримуючи від них необхідну інформацію;

- інтерактивна, коли людина безпосередньо взаємодіє з партнером по комунікації, намагаючись повністю та повноцінно реалізувати свій комунікативний потенціал. Ця стратегія вважається найбільш оптимальною.

У рідній культурі рівень невпевненості при спілкуванні зменшується за рахунок застосування стандартних засобів передбачення. Наприклад, для вітання використовується стандартний набір фраз, жестів та ритуалів, які ми добре розуміємо та очікуємо того ж самого від партнера. Це значно полегшує спілкування, тоді як ми не знаємо, чого саме чекати від представника іншої культури, особливо з великою культурною дистанцією, наприклад, представника однієї з азійських культур (японської чи китайської).

На примітку:

Традиційною формою вітання в Японії є уклін. Однак тут діють свої правила та особливості, знати які має кожен, хто приїздить до країни, оскільки неправильне вітання може образити співбесідника. Чоловіки та жінки вклоняються по-різному. Так, наприклад, чоловіки тримають руки уздовж тіла, а жінки тримають кисті рук на рівні стегон, зімкнувши пальці двох рук. Першим уклін робить той, хто посідає нижчий ієрархічний щабель, тож потрібно добре розбиратися і у цьому: чоловік є вищою особою за жінку, вчитель – за учня (навіть якщо ваш учень виріс та став прем'єр-міністром), гість – за хазяїна. Ще одне правило, той, хто отримує від співбесідника якісь зиски, кланяється нижче. Варто ознайомитися з найпростішими правилами та формами вітання – це допоможе проявити повагу до мешканців Японії та уникнути неприємних ситуацій.

Окрім ТРКН, в культурній антропології є ще декілька теорій, які зосереджено навколо міжкультурної комунікації. Наприклад, теорія адаптації, яка вивчає особливості адаптації до чужої культури людини, яка приїхала за кордон – на короткий або на довгий термін. Адаптація – це складний поступовий процес, протягом якого людина демонструє все більше ознак при звичаювання до нових умов та нового спілкування. Адаптація відбувається за принципом «два кроки вперед і один крок назад». Періодичні відступи, що затягують процес адаптації, пов'язані з міжкультурними кризами. Для успішної адаптації потрібно виконання декількох умов: спілкування з новим оточенням, знання іноземної мови, позитивна мотивація, доступ до засобів інформації та участь у різноманітних заходах.

Системи комунікації у різних культурах передаються від покоління до покоління та засвоюються у процесі *інкультурації* – процесу входження індивіда в культуру, оволодіння етнокультурним досвідом. Основний зміст інкультурації полягає в засвоєнні особливостей мислення й дій, моделей

поведінки, які становлять культуру. Інкультурацію слід відрізнити від *соціалізації* – освоєння в дитячому віці загальнолюдського способу життєдіяльності. Насправді ці процеси співіснують, розвиваються одночасно й реалізуються в конкретно-історичній формі. Для кожної країни існують єдино прийнятні стилі спілкування. Наприклад, американці доволі неформальні та люблять одразу переходити до суті справи. Англійці характеризуються певною внутрішньою стриманістю, віддають перевагу більш формальному стилю спілкування. Важливо не просто знати принципи міжкультурної комунікації, а вміло застосовувати їх на практиці. Для перекладача вміння бути посередником між людьми та допомогти їм правильно спілкуватися – неоцінима професійна якість.

Дотичними до вищезгаданих є й поняття *аккультурації* та *асиміляції*. Термін «аккультурація» вперше вжив німецький етнолог В. Крікенберг у 1910 році, хоча активно це поняття почали досліджувати трохи згодом, у 1920ті – 1930ті роки в межах північноамериканської антропології в контексті вивчення культурних змін, що спостерігалися на початку ХХ сторіччя в племенах індіанців. Під аккультурацією розуміють процес взаємовпливу культур (обміну культурними цінностями). Аккультурацію прийнято відмежовувати від асиміляції, за якої відбувається повна втрата одним народом своєї мови та культури в контакті з іншим – домінантним етносом. В принципі, інкультурація та/або аккультурація можуть бути першим кроком на шляху до повної асиміляції.

Психологічні аспекти міжкультурної комунікації часто відносять до сфери компетенції соціальної психології як галузі знань, що досліджує взаємовідносини представників різних соціальних груп. Як наслідок, з'являється відгалуження міжкультурної психології, що вивчає психологічні аспекти поведінки представників різних культур в перебігу міжкультурного впливу/спілкування.

Ключовим поняттям нової галузі є *комунікативний бар'єр*. Якщо залишити осторонь мовні причини, природа міжкультурних бар'єрів полягає в тому, що життєвий досвід, який людина бере за основу формування своїх комунікативних звичок, може виявитися абсолютно неприйнятним для здійснення успішного міжкультурного контакту в тих чи інших випадках. Звідси невпевненість людини при здійсненні таких, здавалося б, рутинних форм поведінки, як вітання, прощання, прохання, відмова, запрошення тощо.

Міжкультурні бар'єри можуть мати суто психологічну природу, якщо вони є реакцією на певні прояви інших культур. Такими проявами можуть бути незвична манера поведінки (як вербальної, так і невербальної), логіка міркувань, одяг, їжа, дозвілля, соціальна дистанція тощо. Все це може викликати негативні емоції стосовно партнера по спілкуванню, а разом із тим і до всієї культури, яку він утілює. Негативним наслідком

комунікативних бар'єрів може стати бажання уникнути спілкування, або надмірна зосередженість на тому, яке враження ви самі справляєте на партнерів замість досягнення поставлених заздалегідь цілей.

Для подолання комунікативних бар'єрів рекомендується стратегія побудови комунікативних передбачень до початку ситуації спілкування та інтерпретації дій партнера по завершенню ситуації спілкування.

Сприйняття іншого в перебігу МКК обумовлюється внутрішньо притаманними особистості уявленнями, теоріями та стереотипами, на позначення яких використовують терміни *менталітет* та *світосприйняття*. Вони є чинниками відбору наявної та створення нової інформації про інших людей, зокрема про представників інших культур, та про побудову цілісного образу партнера по комунікації.

На примітку:

Менталітет (також *ментальність*) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тої або ін. культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен, менталітети історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно. Національний менталітет становить собою не тільки самоідентифікацію індивіда, тобто віднесення себе до певного етносу, а й набір певних знань про нього, його культуру, мову, історію тощо. Національний менталітет об'єднує раціональний та емоційний аспекти сприйняття, засвоєння та відтворення культури.

Елементи національного менталітету присутні у свідомості кожної людини, але часто партнер по комунікації недостатньо здатний їх виокремити, що має наслідком потенційне непорозуміння. Іноді незначні відмінності в менталітетах комунікантів близькоспоріднених етносів можуть суттєво вплинути на спілкування саме через те, що співбесідники відносять ці відмінності не до менталітету, а до особистої позиції мовця. Водночас, при спілкуванні представників неспоріднених етносів, що мають суттєві відмінності у менталітетах, комунікація може перебігати значно легше й успішніше саме через те, що чинник національного менталітету не можна не брати до уваги.

Світосприйняття (світогляд, світобачення) зазвичай потрактовується психологами як поняття, близьке до менталітету. Іноді вони повністю ототожнюються (як, наприклад, у наведеному вище визначенні), а іноді розглядаються як співвідносні, наприклад, причинно-наслідкові: «Ментальність – це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти». Варто також додати, що у філології розуміння світосприйняття/світобачення може перетинатися з поняттям картини/образу світу.

ТЕМА 3

ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ. КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ТА КУЛЬТУРНІ НОРМИ

Поняття культури має фундаментальний характер у гуманітарній парадигмі. Недарма у сучасному перекладознавстві усвідомлення та відтворення етнокультурної специфіки оригіналу вступає головним чинником успішного перекладу. Перш ніж перейти до розгляду культурної основи перекладу як засобу здійснення міжкультурної комунікації, розглянемо найважливіші аспекти культури як об'єкту наукового аналізу.

За підрахунками американських культурних антропологів Альфреда Крьюбера (*Alfred Louis Kroeber*) та Клайда Клакхона (*Clyde Kluckhohn*), з 1871 по 1919 рр. різні науки дали 7 визначень культури, з 1920 по 1950 рр. їхня кількість зросла до 150. Сьогодні маємо понад 500 таких дефініцій. Їх можна поділити на 6 класів:

(1) описові визначення, які інтерпретують культуру як суму всіх різновидів людської діяльності, звичаїв та вірувань;

(2) історичні визначення, які пов'язують культуру з традиціями та соціальною спадщиною суспільства;

(3) нормативні визначення, які розглядають культуру як сукупність норм та правил, що організовують людську поведінку;

(4) психологічні визначення, які розглядають культуру як сукупність форм надбаної поведінки, що формуються внаслідок культурної адаптації людини до оточуючих умов життя;

(5) структурні визначення, які представляють культуру у вигляді різного роду моделей або систем взаємопов'язаних феноменів;

(6) генетичні визначення, які розуміють культуру як результат адаптації людських груп до середовища існування.

Очевидним є те, що культура становить собою надзвичайно складне та багатостороннє явище, що охоплює всі аспекти людського буття. До неї належить усе, що створено людиною, як її руками, так і її розумом. Кожна з наук, що вивчають культуру, намагається акцентувати ті аспекти, які найкраще сполучаються з її об'єктом та методами, а отже, прагне дати свої визначення цьому феномену.

У повсякденному житті поняття культури використовується щонайменше у чотирьох сенсах. По-перше, під культурою розуміється окрема сфера функціонування суспільства, пов'язана з продукуванням та розповсюдженням духовних цінностей (культура і виробництво, культура

і наука тощо). По-друге, під культурою розуміється сукупність норм та цінностей, притаманних членам достатньо великої соціальної групи, нації чи народу (американська культура, українська культура, молодіжна культура тощо). По-третє, культура інтерпретується як вираження високого рівня досягнень людини у певній діяльності (культурна людина = вихована, освічена людина). По-четверте, культура ототожнюється з мистецтвом та літературою (культура Відродження, культура романтизму тощо)

Американські антропологи Крьюбер та Клакхон заявили, що «культура складається з виражених та прихованих схем мислення та поведінки, які є специфічними, відокремленими досягненнями людських спільнот, утіленими у символах, за допомогою яких вони сприймаються та передаються від людини до людини та від покоління до покоління. Сюди необхідно включити ті досягнення, які проявляються у створених культурною спільнотою матеріальних цінностях». Втім, дослідники наголошують, що ядром будь-якої культури є саме її ідеї та цінності, що передаються від покоління до покоління за допомогою традицій.

Згідно цього визначення, культура включає матеріальні цінності, соціальні явища та різноманітні форми поведінки та організованої діяльності. Відповідно до такого тлумачення, культурна антропология досліджує розвиток культури в усіх її аспектах: образ життя, сприйняття світу, менталітет, національний характер та повсякденну поведінку. Окремо культурна антропология вивчає здатність людини розвивати культуру через спілкування, досліджує розмаїття людських культур та їхню взаємодію.

Внаслідок контактів між різними групами людей сформувався спільний набір правил, які утворюють загальнолюдський культурний фонд. Хоча загальноприйнятою є точка зору, що єдиної, універсальної або загальнолюдської культури не існує. Натомість, завдяки спільному проживанню окремих груп людей на одній території, однаковою умовою життя та колективній діяльності формуються самостійні культурні системи, які називаються *етнічними культурами* певного народу. Правила культури не успадковуються генетично, а засвоюються та передаються через навчання. Таким чином, незважаючи на конкретність своїх складових, культура постає певною мірою абстрактним явищем, адже вона, по-перше, існує тільки як множина культур різних епох, народів, країн, груп тощо, а по-друге, ми можемо побачити окремі прояви культури, але ніколи не можемо побачити її всю.

Спілкування між різними етнічними культурами здійснюється через взаємну адаптацію та намагання усвідомити культурну своєрідність інших, але так само і через взаємне з'ясування відносин, чвари та конфлікти. Частково стиль відносин між двома етнічними культурами залежить від ступеню їхньої близькості та/або спорідненості. Однак вчені вже давно побачили, що народи, які проживають у схожих умовах та по сусідству один з одним, можуть по-різному поводитися у схожих ситуаціях.

Наприклад:

Цікавий запис у своєму щоденнику зробив 15 жовтня 1967 року Олесь Гончар: «Ленінградський співак виконав дві пісні: одну – оту дику азіатську, де зовсім не по-рицарськи «он за борт еє (нешасну персіянку) бросает в набежавшую волну», а другу проспівав українську, де «я ж тебе, милая аж до хатиньки сам на руках однесу.» Там – за борт після ночі оргій, а тут боїться, щоб ніженьки босії його коханої не ступили в холодну росу. Дві пісні – дві душі.»

Таким чином, людську культуру утворюють різні локальні етнічні культури, носіями яких є окремі народи. Кожен народ становить собою самостійну форму етнічних спільнот, або, як прийнято говорити в етнології, окремий етнос. Етноси існують як усталені міжгенераційні спільноти. Люди об'єднуються в етноси природним шляхом через різні причини, але головним чином, на основі спільності історичної долі, спільних традицій, особливостей побуту тощо. Найважливішими об'єднавчими чинниками етносу вважаються спільна територія та мова.

Культурні цінності у світлі міжкультурної комунікації та перекладу

З раннього дитинства дитина засвоює рідну мову, а разом із нею культуру, з якою починає себе ідентифікувати. Категорія цінності утворюється у людській свідомості шляхом порівняння різних явищ. Людина осмислює світ та вирішує, що для неї є суттєвим, а що ні. Так формується ціннісне відношення до світу, у відповідності до якого всі предмети та явища розглядаються за критерієм важливості та придатності для життя.

В культурній антропології цінності визначаються як складні та певним чином згруповані принципи, які структурують людське мислення та діяльність при вирішенні різноманітних проблем.

Оскільки у свідомості людини водночас існує багато різноманітних цінностей, можна говорити про їхню систематизацію, тобто про те, що цінності існують не хаотично, а є певним чином упорядкованими та узгодженими між собою. Система цінностей індивіда формується під впливом традицій, норм, звичаїв тощо, характерних для його етнічної культури. Тож кожна культура також характеризується своєю системою цінностей, яка утворює її цілісність та неповторність.

Система цінностей – чи то окремого індивіда, чи то окремої культури – має ієрархічну організацію, яка відбиває рівень їхньої значущості. Усі культурні цінності прийнято розподіляти на дві великі групи. До першої відносяться видатні витвори інтелектуальної, художньої та релігійної творчості. До другої групи культурних цінностей відносяться ефективні принципи співіснування людей: звичаї, поведінкові стереотипи, оцінки, думки, інтерпретації тощо. Їхня значущість полягає у тому, що вони забезпечують інтеграцію суспільства, взаєморозуміння, солідарність, взаємодопомогу тощо. Сукупно обидві групи утворюють ядро культури та визначають її своєрідність.

Культурні цінності впливають на відбір інформації у процесі спілкування, у тому числі й міжкультурного, та забезпечують його успішність. Завдяки цьому твердженню можна прослідити очевидний зв'язок між системою цінностей та *фоновими знаннями*, який ми спробуємо далі пояснити.

Фонові знання сьогодні виступають об'єктом багатьох дисциплін: соціології, психології, культурології тощо. Фонові знання тлумачаться як спільне знання учасниками комунікативного акта реалій матеріального життя, ситуативних та конотативних реалій, що стоять за мовними знаками, необхідне для адекватної та повної інтерпретації висловлювань. Фонові знання є основою національно-культурного рівня володіння мовою. Особливої вагомості набувають у міжкультурній комунікації. Як вважає Олександр Чередниченко, характерної рисою фонового знання є його сталість, «обов'язковість» його асоціацій у всіх членів колективу з певним предметом чи темою. Фонові знання слугують показником належності людини до окремої національно-культурної спільноти, а також до певного географічного середовища.

Отже, якщо культурні цінності визначають як тематику спілкування, так і її успішність, ми можемо припустити, що саме культурні цінності мають бути основою для формування системи фонових знань перекладача.

Розглядаючи проблему фонових знань у методичному ракурсі, відомий харківський філолог Генріх Єйгер вважає, що перекладачеві потрібні (поряд зі знанням вихідної мови та мови перекладу) знання тієї реальної дійсності (екстралінгвістичної ситуації), яка відбивається у матеріалі, що перекладається. В ідеальному випадку перекладач повинен: 1) знати вихідну мову і мову перекладу як відправник і одержувач інформації відповідно; 2) знати дану спеціальну область на рівні відправника й одержувача; 3) знати способи перекодування, що дозволяють переходити від вихідної мови до мови перекладу.

Структура фонових знань носія мови поповнюється протягом усього життя і складається з різних компонентів. З цього Леонід Черноватий робить важливий висновок: «Протягом терміну підготовки слід закласти усі компоненти – від дитячих пісеньок до знання сучасної політичної ситуації у конкретній країні – до свідомості перекладача. Звичайно, таке завдання частково виконується школою, яка ... має потурбуватися про певні сегменти таких знань. Однак головний тягар все ж таки лягає на плечі університету, метою навчання в якому має бути систематичне та цілеспрямоване засвоєння лінгвокультурного шару відповідної цивілізації».

Фахівці у галузі методики навчання перекладу також виокремлюють в окрему категорію предметні знання, які є вужчими до фонових і охоплюють інформацію, пов'язану з галуззю (тобто «предметом»), до якої належать тексти, з яким працює перекладач.

Переважна більшість культурних цінностей не усвідомлюються людиною та сприймаються нею як щось очевидне. Усвідомлення цінностей своєї культури настає при контакті з представниками інших культур, в ході якого виявляються відмінності їхньої аксіологічної орієнтації. Тут можна вказати на два аспекти. Перший стосується наявності у представників різних етнічних культур різного набору цінностей. Другий стосується різного тлумачення одних і тих самих цінностей. Може йтися як про різний ступінь значущості однієї цінності (різний рівень градації на аксіологічній шкалі) та навіть про різний знак оцінки одного феномена (цінність – антицінність).

Культурні норми у світлі міжкультурної комунікації та перекладу

Життя людини у суспільстві підпорядковується певним правилам. У відповідності до цих правил кожна культура має свої уявлення про «гарну» та «погану» поведінку. Ці правила визначаються нами як культурні норми, які регулюють відносини між людьми та розподіл культурних цінностей.

Культурні норми тісно пов'язані з культурними цінностями, адже одночасно зі створенням та усвідомленням останніх водночас почали формуватися також певні вимоги до поведінки людини, які регулювали як розподіл культурних цінностей, так і відносини всередині людських колективів.

З самого початку культурні норми слугували своєрідним дороговказом стосовно того, що, де, як і коли мали робити люди у повсякденному житті. Різного роду норми мали різний ступінь впливу та значення в людській поведінці і ті з них, що набували найбільшого впливу, ставали загальноприйнятими. Таким чином сформувалися ті культурні норми повсякденного життя, що сьогодні визначаються як *традиції, звичаї та обряди*.

Звичай – загальноприйнятий зразок дій, що приписує правила поведінки для представників однієї культури. Сфера звичаїв зазвичай охоплює приватне життя людини. Вони регулюють відносини з родичами та сусідами, побутовий етикет, частково публічну поведінку. Звичаї є традиційними формами поведінки, які забезпечують культурну стабільність. Характер та зміст звичаїв відповідають життю суспільства, його соціальному устрою та станам.

Традиція – це усталена форма поведінки, яка визначає найбільш раціональні дії при взаємодії людей у різноманітних (типових) ситуаціях. Традиції передаються від покоління до покоління. Фактично, традиції – це своєрідні усні тексти, в яких зберігаються зразки соціальної поведінки та форми соціальної регуляції. Норми-традиції мають соціальний характер та підлягають обов'язковому виконанню. Представники певної етнічної культури інтуїтивно слідуєть традиції, виходячи з припущення, що «так прийнято», «так діяли наші батьки» тощо.

Обряд є різновидом традиції, пов'язаним з релігійною чи побутовою сферою. Його характерною рисою є масовість. Обряди супроводжують

важливі моменти життя, пов'язані з народженням, весіллям, смертю, переходом до нової соціальної чи вікової групи тощо. Найбільш поширеними та відомими є релігійні обряди.

Поступово відбувся перехід від побутових до державних норм культурної регуляції, які мали значно більший ступінь облігаторності. Такими нормами стало *право*, що становить собою систему обов'язкових правил поведінки, санкціонованих державою. Прообразом права були заборони-табу в поведінці людини.

Табу (від полінезійського слова *tapu* або *tabu*, що означало – *заборона*) – негативні приписи (категоричні заборони) на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції. Виникли і сформувалися на соціальній, магичній і релігійній основі в період первісного суспільства, у якому вони регламентували і регулювали життя індивідів і груп (родини, роду, племені тощо). Сукупність табу, що накладаються жерцями і вождями, охоплювала різні сторони життя і поширювалася на: слова (заборона вимовляти імена людей, небіжчиків, духів, богів, назви тварин і ін.); людей (жінок, воїнів, правителів тощо); тіло людини і частини тіла; спілкування, сексуальні і шлюбні відносини, різноманітні форми і види поведінки, дії повсякденного життя (відкриття обличчя, вихід з житла та ін.); їжу і питво; тварин, рослини, різні предмети і символи предметів (землю, зброю, амулети тощо), відвідування тих чи інших місць та багато ін. Відповідно до існуючих забобонів і традицій, порушення заборони мало наслідком кару надприродних сил (у вигляді хвороби або смерті) і різноманітних соціальних санкцій з боку співтовариств та їх лідерів. У первісні і наступні часи табу виступали як засіб соціального контролю і соціального керування. У процесі історичного розвитку частина табу трансформувалися та ввійшли у вигляді різних уявлень, цінностей і норм у мораль, релігію, право і повсякденне життя людей.

Право, натомість, тлумачиться як спільний договір усіх людей стосовно правил поведінки. Ці правила є обов'язковими для всіх, а їхнє виконання контролюється державою. Дія права поширюється на всі сфери громадського життя: воно визначає виробництво й розподіл продуктів серед населення, регулює відносини між ними, також регламентує контакти і зв'язки між народами, що проживають в різних країнах.

Своїм суворо нормативним характером право відрізняється від звичаїв, які реалізують поширену практику поведінки, типові дії, те, що відбувається «завичай». Незважаючи на це, право і звичаї тісно пов'язані між собою.

Знання різних норм поведінки та готовність до їхнього виконання є запорукою успішності здійснення міжкультурної комунікації та важливою складовою фахової компетенції перекладача, який має не тільки сам досконало знати ці норми, а й проінструктувати за потреби своїх клієнтів, підказати їм оптимальний варіант поведінки в тій або іншій ситуації.

ТЕМА 4 ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ Й ПЕРЕКЛАДУ

Поняття культури, мови та ідеології грають важливу роль для розуміння соціальної реальності, що виступає ключовим чинником міжкультурної комунікації. Недарма в культурній антропології, що утворює наукове підґрунтя для теорії міжкультурної комунікації, прийнято виокремлювати чотири головні сфери культурних цінностей: побут, релігію, мистецтво та ідеологію. Поняття ідеології насправді є настільки широким, що, на думку деяких дослідників, дозволяє поставити його в один ряд із самим поняттям культури. Втім, безумовно, ідеологія є лише частиною культури і визначається як сукупність уявлень, переконань та ідей, зосереджених на стосунках людей у суспільствах та призначених виправдовувати чи змінювати ці взаємини, об'єднуючи людей для колективних дій.

Стефан Баумгартен (*Stefan Baumgarten*) в енциклопедичній статті “*Ideology and translation*” трактує ідеологію аналогічним чином як «загальну систему поглядів, пов'язану з інтересами певної групи осіб, які переслідують індивідуальні та колективні цілі».

Лоуренс Біне Браун (*Laurence Binet Brown*) пише про те, що всі ідеології об'єднують наявність наступних характеристик:

– ідеологія дає відповіді на наступні важливі питання: хто я, навіщо я тут, що я маю зробити і як само? Саме призначення ідеології в тому, аби дати відповіді на ці екзистенційні питання;

– ідеологія – це не тільки віра у певні цінності, а й зобов'язання діяти на підтримку своїх переконань, деякі з яких можуть бути настільки сильними, що люди за них готові навіть померти;

– ідеологія – це поняття, що виникають у свідомості, відбиваються у мові та визначають наше розуміння реальності;

– ідеологія становить собою набір колективних понять, які притаманні більшості представників певної спільноти.

З цих характеристик випливає, що вивчення ідеологічних параметрів суспільства найкраще робити через мову та її продукти (тексти). Згідно концепції британського соціолога Джона Брукшира Томсона (*John Brookshire Thompson*), головна комунікативна функція ідеології – підтримувати класові відносини за допомогою ідеологічних стратегій, серед яких звертаємо увагу на наступні:

(1) легітимізація – акт/процес, що забезпечує легітимність, тобто законність норм та цінностей певного суспільства. Легітимізація апелює до законності прийнятих правил та переконує аудиторію у справедливості існуючих суспільних відносин на раціональних, традиційних або харизматичних підставах;

(2) дисимуляція (удавання, маскування) – форма брехні, приховування правди або напівправа, викривлення фактів. Стратегія реалізується за допомогою наступних засобів:

(а) підміна понять, за якої для позначення одного об'єкта використовується термін іншого з метою надання йому позитивних або негативних конотацій;

(б) евфемізація;

(в) негативна лексикалізація, тобто підбір вельми негативних слів для характеристики дій представників протилежних ідеологічних позицій;

(г) негативні порівняння;

(д) використання стилістичних прийомів, таких як: синекдоха (*America for the USA, the Oval Office for the position or function of the USA President*), метонімія (*Pentagon – United States Department of Defense, Wall Street New – New-York stock market, the Crown – British Royalty*), метафора (*Great Britain – sick man of Europe and the Conservative party as the appropriate medicine which would cure the nation*);

(3) уніфікація – процес приведення до стану одноманітності, що реалізується в наступних формах:

(а) стандартизація (спроби викорінення національних мов у багатомовних країнах);

(б) символізація єдності (створення символів єдності, як, наприклад, прапори, символи, емблеми тощо);

(4) фрагментація як акт подрібнення опозиційних ідеологічних груп, що реалізується за допомогою наступних заходів:

(а) диференціація (роз'єднання людей з метою їхнього недопущення до ефективної участі в керуванні суспільним устроєм);

(б) усунення (створення образу ворога, як зовнішнього, так і внутрішнього, проти якого мають об'єднатися всі розсудливі люди);

(5) реїфікація, під якою у формальній логіці розуміється помилка неоднозначності, коли абстракція трактується так, ніби це конкретна реальна подія чи фізична сутність. Відносно ідеології реїфікація тлумачиться як ситуація, за якої соціальні відносини набувають рис природного, а не соціального світу. Тут виокремлюються дві можливі форми втілення цієї стратегії:

(а) натуралізація як виправдання «природного» стану речей (наприклад, розподіл труда між чоловіками та жінками як результат фізіологічних особливостей та відповідних відмінностей між статями);

(б) увіковічення звичаїв, традицій та устоїв минулого.

Незважаючи на те, що більшість фахівців визнають суттєвий вплив ідеології на переклад, так само як і на функціонування мови в цілому, ідеологічний напрям перекладознавства залишається фактично не розробленим. Втім, варто пам'ятати, що переклад не тільки перебуває під впливом панівної ідеології, а й, у свою чергу, сприяє її формуванню.

Навіть популярне протягом сторіч в різних культурах та різних суспільствах спрощене розуміння перекладу як вторинної, а отже й незначущої, діяльності, можна цілком обґрунтовано вважати ідеологічно зумовленим. Якість перекладу в очах пересічного громадянина зумовлюється передусім його мовною подібністю до оригіналу (твердження, що перебуває в основі лінгвістичної теорії перекладу), тож будь-які відхилення у формі та значенні між оригіналом та перекладом вважалися небажаними. Сама професія перекладача також не вважалася престижною, що втілюється у відомій фразі *traduttore traditore* («перекладач – це зрадник»).

Статус професії перекладача у сучасному суспільстві визначається трьома чинниками: (1) його професійною «непомітністю» (пор. з перекладацькою помітністю / непомітністю у тлумаченні Лоренса Венуті); (2) роллю посередника-медіатора в міжкультурній комунікації; (3) освітою.

Стосовно першого чинника – непомітності – авторка вказує на дві протилежні думки. Деякі дослідники вважають, що перекладач – це місток між двома особами, яких він/вона перекладає, а отже не має власної думки, не може вплинути на процес та результат перекладу і залишається непомітним і непоміченим. Інші ж фахівці впевнені в тому, що непомітність перекладача – це ілюзія. Перекладач завжди присутній зі своїми особистісними якостями, завжди впливає на те, що робить тією чи іншою мірою. Втім, такі погляди на перекладача як на «співавтора» та творчу особистість зі своїми власними переконаннями та власною картиною світу, що набуває поширення у професійному колі останніми десятиріччями, за великим рахунком не поширюються на пересічну публіку, яка досі вважає перекладача чимось на кшталт живого автомата, який просто замінює слова однієї мови словами іншої.

Фінська фахівчиня Ніна Ісолахті (*Nina Isolahti*) вивчала досвід судових перекладачів, які, на думку юристів, є «невидимими чарівними істотами». Відповідно, на їхню думку, «гарний перекладач той, якого не видно». Як висновок, у Ісолахті виникає питання: якщо перекладач гарний, коли його діяльність непомітна, чи можна очікувати, що його статус високий, незважаючи на цю непомітність?

Згідно деяких опитувань, самі перекладачі вважають свою діяльність важкою, але не дуже престижною в суспільстві адже, на думку багатьох людей, далеких від філології, поняття «професіоналізм» і «переклад» не пов'язані між собою. До сих пір вважається, що перекладацький фах непомітний, через що і завдання перекладача не до кінця зрозумілі іншим людям.

Міжкультурний чинник престижності перекладача стає очевидним для тих людей, які потрапляють в ситуації міжмовного спілкування. Причому проблеми можуть виникати і в тих випадках, коли комуніканти можуть спілкуватися спільною мовою (в більшості випадків за допомогою англійської як мови-посередника), адже наявність самої лише іншомовної компетентності не є запорукою усвідомлення численних культурних відмінностей, які ускладнюють спілкування на соціальному, професійному та побутовому рівнях однаковою мірою.

Найбільші проблеми виникають на рівні прагматики. Метафори, жарти або діалектні слова завжди ставлять перекладачів у складне становище. Навіть форми звернення чи так звана «світська бесіда» мають свої особливості в різних мовах та різних культурах. Комунікативних сфер, повністю вільних від культурних особливостей, просто не існує, хоча, з іншого боку, ступінь їхнього впливу на успішність спілкування, очевидно, може бути різним. Зокрема, можна припустити, що наукова та науково-технічна галузь найменше залежать від національно-культурної специфіки. Непрямим підтвердженням цього припущення є й той факт, що більша частина сучасної термінології, утвореної на основі англійської мови, має інтернаціональний характер. Недарма, значна кількість науковців навіть з мінімальними навичками володіння англійською мовою, здатна налагодити успішне спілкування з колегами з інших країн, які перебувають на тому самому рівні іншомовної компетентності.

Цікавим є чинник освіти, оскільки він зазвичай не розглядається як такий, що визначає престиж перекладацького фаху. Зокрема, причина цього криється, як ми вже вказували раніше, у викривленому уявленні про професію, для якої достатньо просто вивчити іноземну мову. Насправді, є чимало прикладів того, як люди без спеціальної перекладацької освіти успішно надають перекладацькі послуги як письмового, так і усного характеру. Водночас, проводилися достатньо репрезентативні дослідження, за результатами яких найбільші труднощі відчували перекладачі, які не мали жодної спеціальної освіти. На другому місці розташувалися перекладачі, які не отримали повної вищої освіти, тобто бакалаври, і найменше труднощів відчували перекладачі з повною вищою освітою – магістри. Спираючись на такі результати, можна дійти висновку, що освіта є значним чинником впливу на статус перекладача в суспільстві.

Низький статус перекладацької професії протягом сторіч автоматично перекладав на перекладача всю відповідальність за виявлені випадки змін в тексті перекладу. Не було спроб пояснити їх історичними або соціокультурними чинниками, що зумовлюють застосування тих або інших стратегій.

Відоме визначення ідеології перекладу дає британська дослідниця Марія Тимочко (*Maria Tymoczko*): «Ідеологія перекладу полягає не просто

в перекладеному тексті, а у висловленні позиції перекладача та в її відповідності потребам цільової аудиторії».

Процес перекладу здійснюється та оцінюється з певних ідеологічних позицій, часто неусвідомлених. Зазвичай критики позитивно оцінюють перекладача за зв'язність, ідіоматичність тексту перекладу, його легкий стиль, не замислюючись над тим, що це, можливо, ціниться в їхній культурі, але не завжди є властивістю вихідного тексту. Таке спрощене розуміння перекладу, яке формувалося протягом багатьох сторіч, цілком доречно вважати проявом певної ідеології.

У рамках ідеологічної акцентуації перекладознавства Андре Лефевр (*Andre Lefevere*) пропонує системний підхід до трактування літератури, яка, на його думку, поєднує у собі керівні органи, що включають окремих осіб (культурних діячів), групи осіб (наприклад, політичні партії, організації, класи тощо) та інститути (видавництва, органи цензури та ін.). Вони можуть здійснювати діяльність, яку Лефевр термінує "*патронажем*" (тобто, покровительством). Патронаж містить щонайменше три компоненти: ідеологічний (здійснює контроль над дотриманням літературною системою визначеної ідеологією відстані щодо інших суспільних систем), економічний (відповідає за забезпечення засобів існування автора) та статусний (забезпечує його літературний статус). Саме ідеологічний елемент є основоположним у літературній системі, він є вирішальним у питанні про те, якими будуть домінуючі літературні тенденції, яка література буде допущена до перекладу та яким чином буде здійснений переклад.

На підтримку позиції, що ідеологія визначає переклад наведемо твердження Андрія Савенця: «Із перспективи культурологічного погляду на переклад аналіз перекладацької практики і творених текстів перекладів здійснюється передусім у контексті закріплених у цільовій культурі установок, стереотипів та уявлень, які керують добором авторів для перекладу, диктують вибір певних стратегій, методів, технік перекладу з думкою про такі, а не інші очікування аудиторії». Тобто, саме ці установки, стереотипи та уявлення, які функціонують у певному суспільстві в певний час, і є тими самими чинниками ідеологічного впливу, з якими повинен рахуватися перекладач при здійсненні перекладу, і які неминуче відображаються у продукті перекладацького процесу.

Про ідеологічне «підлаштування» оригіналу до тієї чи іншої читацької аудиторії згадував свого часу ще Олександр Фінкель: «Тут ми маємо справу з активним творчим процесом: здійснюється свідомий вплив на читача, для чого більш чи менш помітно перероблюється оригінал. Ступені такої помітності різні: від незначних нейтральних змін, в силу вимог мови або смаку, і до прямої фальсифікації, коли під маркою автора, якого перекладають, або твору, який перекладається, здійснюється енергійна пропаганда свого світогляду, своєї ідеології, своєї мовної політики».

Ми погоджуємося з твердженням, що під ідеологічними чинниками у вітчизняному перекладознавстві найчастіше розуміють вплив саме панівної політичної ідеології. Причина цього, за деякими припущеннями, полягає у все ще тривалому впливі на наше мислення радянської спадщини.

На підтримку такої позиції виступає Саманта Шеррі (*Samantha Sherry*), згідно з твердженням якої занепокоєність радянської влади втручанням Заходу у внутрішні справи Радянського Союзу проявлялася у вигляді суворого ідеологічного контролю над усією іноземною літературою, яка проникала на його територію. Найсуттєвішим проявом ідеологічного впливу на переклад, на думку британської дослідниці, слугувала цензура, яка ставала на заваді знайомству українського читача з великою кількістю творів, авторів і навіть жанрів іноземної літератури.

Цензура у перекладі діє одразу за декількома напрямками. По-перше, вона контролює і блокує потік інформації з-за кордону, особливо тієї інформації, яка, на думку цензорів, має потенційно «підривний» характер для цільової культури. По-друге, цензура накладає на перекладача певні обмеження стосовно відбору та використання тих чи інших мовних засобів, висвітлення персонажів або навіть вилучення фрагментів тексту. По-третє, багато перекладачів піддаються впливу самоцензури: усвідомлюючи, що певні рішення мають для них потенційно небезпечний характер, вони свідомо їх уникали. На цьому цікавому питанні варто зупинитися детальніше.

Самоцензура, або авто цензура, або внутрішня цензура тлумачиться як процес перевірки перекладачем тексту перекладу на дотримання певних суспільних та морально-етичних норм, відповідність засадам ідеології чи власній системі цінностей. Проведення такої перевірки ініціює ціла низка причин, від побоювання перекладача образити почуття інших людей і до намагання перекладача зберегти власне життя.

У період існування Радянського Союзу мовою міжнаціонального спілкування слугувала російська, у зв'язку з чим іноземна художня література першочергово підлягала перекладу саме цією мовою, адже, як стверджує Роксолана Зорівчак, «за офіційною ідеологією тоталітаризму, українську мову та літературу обмежували “домашнім ужитком”, а масовий читач, схильний до фантазмагорій, підсвідомо зараховував світову класику до російськомовної літератури».

В радянський період переклад доробку певного автора здійснювався з огляду на його політичну позицію, тобто ставлення до радянської ідеології, громадянство або ж етнічну приналежність. Першочерговими об'єктами перекладу ставали твори авторів-прихильників радянського режиму, антифашистські або ідеологічно нейтральні твори. Внаслідок здійснення певного ідеологічного тиску на перекладача та обмеження його свободи у виборі засобів, поводження з текстом перекладу характеризується значною вольністю за рахунок використання різних адептацій-

них прийомів, внаслідок чого можна вести мову про цілісну ідеологічну адаптацію тексту.

Ідеологічна адаптація художньої літератури, за Олександром Черденченком, «зумовлена використанням іншомовного твору для висловлення ідей, співзвучних часові і просторові, в яких перебуває перекладач. Вона починається з добору творів для перекладу і має на меті сприяти змістовному збагаченню цільової культури, актуалізації ідеологічних проблем, які стоять перед нею».

Ситуація з політичною цензурою радикально змінилася після 1991 року, коли українське літературне середовище припинило зазнавати різноманітних утисків із боку влади, та у зв'язку із загальною трансформацією світової перекладознавчої парадигми у XX ст.

ТЕМА 5 МІЖКУЛЬТУРНИЙ ХАРАКТЕР «КУЛЬТУРНОГО ПОВОРОТУ» В ПЕРЕКЛАДІ ТА ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВІ

Вважається, що «культурний поворот» у перекладознавстві проголосили С'юзан Баснетт (*Susan Bassnett*) та Андре Лефевр (*André Lefevere*) у своєму відомому збірнику “*Translation, History and Culture*”, де вони як редактори заявили у передмові, що переклад, це не банальне «вікно у світ», а скоріше «відкритий не без певного спротиву канал, через який іноземні впливи можуть проникати до рідної культури, ставити її під сумнів, підривати її або, навпаки, робити до неї внесок». Або, як казав колись Віктор Гюго, «коли ви пропонуєте народові переклад, цей народ завжди дивиться на нього як на спрямований проти себе акт насильства» (можливо, ця точка зору є характерною для французів, які щиро вважають, що все найкраще, включаючи літературу, вони і так вже мають у себе вдома).

Тобто, культурний поворот у їхньому тлумаченні не просто акцентує зв'язок перекладу з культурою (що є очевидним фактом), а намагається поставити питання перекладу у залежність від низки культурологічних проблем, в контексті яких він (майже) не розглядався. Першим кроком на цьому шляху було метафоричне по своїй суті представлення Лефевром перекладу як «заломлення» або як «переписування».

Лефевр обирає для своєї метафори фізичний термін *refraction* («рефракція»), який потрактовується як «заломлення променів світла, що проявляється в уявному зміщенні віддалених предметів, а іноді в уявному зміні їх форми». Ключовим критерієм для дослідника виступає факт «зміщення» або «змінення форми», адже при перекладі, на його думку, з оригінальним текстом відбуваються аналогічні трансформації. Переклад є лише одним із різновидів літературних «заломлень» – «адаптацій літературних творів задля потреб іншої аудиторії з метою впливу на те, як ця аудиторія сприймає цей твір». Необхідно звернути увагу на те, що тут Лефевр, як завжди, акцентує питання влади та маніпуляції, які мають надзвичайно важливе значення для його теорії перекладу та пов'язуються з домінування одних культур над іншими, а також з ієрархіями в межах самих цих культур.

Автор пише: «Заломлення, яке намагається перенести літературний твір з однієї системи до іншої, представляє собою компроміс між двома цими системами і, як такий, є найкращим показником обмежень, що домінують в обох системах». І далі: «Рівень компромісу у заломленні залежить від репутації письменника в межах системи, з якої відбувається переклад».

У своєму другому відомому визначенні перекладу як «переписування» (*rewriting*) Лефевр метафорично акцентує два важливі аспекти перекладу, які мають визначати його нове тлумачення. Першим є підвищення статусу перекладача, який більше не «відтворює» і тим більше не «копіює» оригінал, а скоріше вдається до його творчої переробки (ця теза співзвучна теорії Венуті про *помітність/непомітність перекладача – translator's visibility/invisibility*, яка теж має культурологічну спрямованість і буде розглянута пізніше). Другий аспект відсилає нас до популяризованої постмодерністами теорії інтертекстуальності, згідно з якою кордони оригінальності будь-якого тексту стираються через те, що він сприймається не як щось унікальне, а лише як чергова варіація «вічних» сюжетів, тем, мовних кліше, метафор тощо. Через це і переклад нічим не поступається оригіналові і гордо стоїть поряд із ним.

Лефевр послідовно запроваджує у свідомість своїх прихильників тезу про ідеологічний та маніпулятивний потенціал перекладу як переписування: «Переклад, безсумнівно, – це переписування оригінального тексту. Усі переклади, незважаючи на своє призначення, відбивають певну ідеологію і поетику і такими чином маніпулятивно змушують літературу функціонувати певним чином у певному суспільстві. Переписування – це маніпуляція, яка здійснюється на службі у влади і у своєму позитивному сенсі допомагає в еволюції літератури та суспільства. Завдяки перепикуванням запроваджуються нові концепції, нові жанри, нові прийоми, а отже, вся історія перекладу є історією літературного новаторства, історією формування влади однієї культури над іншою. Але перепикування може і стримувати та спотворювати інноваційні процеси, і у час все зростаючих різноманітних маніпуляцій вивчення маніпулятивних процесів у літературі на прикладі перекладу може допомогти нам краще зрозуміти світ, в якому ми живемо».

Хотілося б зазначити, що маніпулятивна функція перекладу у міжкультурній комунікації не є аж такою новою ідеєю, адже, наприклад, теоретично осмислювалася Юджином Найдою (*Eugene Nida*) задовго до офіційного проголошення «культурного повороту» у 1990 році. Ще у 1960-х роках Найда висував тезу про необхідність суттєвої культурної адаптації (фактично, маніпуляції!) тексту під час перекладу. Такий підхід недооцінював здатність людини засвоювати елементи чужої культури, розуміти, що людина може жити за інших умов, мати інші звички тощо. Йдеться про переклади Біблії мовами народів Азії, Африки та Латинської Америки, у ході виконання яких Найда наполягав на особливій увазі до культурно-етнічних моментів. Оскільки деякі з народів, про які йдеться, проживали у відносній культурній ізоляції, вважалося, що необхідний вплив на них можна здійснити лише за умови, якщо текст перекладу не міститиме чужих для них культурно-етнічних фактів або алюзій, що на таких фактах ґрунтуються. Так, оскільки мешканці тропіків ніколи не бачили снігу, для них

треба казати замість «білосніжний» «білий як перо пtiці». Якщо Христос говорить про себе як про «хліб життя» («хліб насущний»), то при перекладі на мову мексиканських індіців, для яких головною їжею є не хліб, а кукурудза, варто порівняти його з кукурудзяною перепічкою. Таких прикладів акультурації перекладу у Найді накопичилося багато, проте пізніше він відійшов від такої радикальної позиції. Підкреслюючи необхідність досягти адекватного розуміння реципієнтом образів, асоціацій та символів, пов'язаних із культурно-етнічними особливостями оригіналу, він вже не вимагає такої адаптації тексту, що переміщувала б його до нового культурного середовища і тим самим значно віддалила б переклад від оригіналу. Тепер він вказує на необхідність пояснення культурних реалій за допомогою посилань та приміток. Таким шляхом досягається правильне розуміння тексту перекладу реципієнтом, але не забезпечується однаковість впливу, як цього вимагав принцип динамічної еквівалентності. Тут можна побачити, як «нова» культурологічна теза про маніпулятивність перекладу є відлунням «старої» вимоги функціональної еквівалентності перекладу.

В межах культурологічного напрямку розвиваються деякі інші цікаві теорії, на яких хотілося б зупинитися докладніше. Передусім це теорія полісистеми ізраїльського перекладознавця Ітамара Івен-Зогара (*Itamar Even-Zohar*), хоча сам термін «полісистема» її розробник запозичив у відомого філолога-формаліста Юрія Тинянова, який ще у 1929 р. використав його на позначення літератури як «багатошарової структури взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів». Згідно з теорією Івен-Зогара, література є полісистемою, розвиток якої відбувається за рахунок безперервного процесу взаємодії тих систем, які входять до її складу. Однією з таких систем і є переклад, який традиційно посідає місце на периферії кожної окремої національної літературної полісистеми, але за деяких обставин може набути центрального положення. Поняття «полісистеми» об'єднує між собою явища різних рівнів. Так, окрема полісистема входить як складовий елемент до більшої полісистеми, зокрема, полісистема певної національної літератури є складовою частиною соціокультурної полісистеми, до якої, окрім літератури, належать релігія, мистецтво, політика та ін. Поставлена в такий спосіб у ширший соціокультурний контекст, література розглядається вже не як набір текстів, а значно ширше – як низка чинників, що управляють продукуванням, розповсюдженням і сприйняттям цих текстів, а отже й культури в цілому.

Традиційно вважається, що переклад завжди посідає периферійне місце у полісистемі приймаючої культури. Дослідник вважає таку ситуацію цілком природною та виділяє три ситуації, коли переклад переміщується з периферійної на центральну позицію.

Першою є ситуація, коли «молода» національна література перебуває у процесі становлення і ще не склалася у полісистему. Така ситуація спостерігалася в Україні у ХІХ ст. Максим Стріха описує її так: «Український

переклад справді був зорієнтований на інтелігентні верстви, які були переважно двомовними (багатомовними). Отже, він виконував не тільки інформаційну функцію (потенційні читачі могли ознайомитися з певним твором у перекладах мовами метрополій – російською, німецькою, польською або й безпосередньо в оригіналі), а передусім – функцію націєтворчу. Цей переклад уможлиблював пряме, без посередників, спілкування української культури з іноземними літературами й допомагав утверджувати ідею можливості прямих культурних зв'язків між українцями й іноземцями, а відтак й ідею культурної та політичної рівності українців з іншими народами. Він заперечував накинутий ззовні погляд на українську мову як лишень говірку для хатнього вжитку». І далі: «Водночас саме через переклад формувалася українська лексика в царині, де вона не могла сформуватися іншим чином (через відсутність українськомовних вищих верств, армії, адміністрації, науки, церкви тощо), а також і загальноноормативна на сьогодні лексика».

Другою є ситуація, коли література невеликого народу пригнічується домінуючою літературою численнішої нації. Знов-таки, можна зі впевненістю стверджувати, що така ситуація була довгий час типовою для України, і навіть зараз – через двадцять п'ять років після проголошення незалежності – все ще залишається актуальною. З цього приводу професор Лада Коломієць пише: «Тож симптоматично, що протягом останніх десятиріч перекладознавці звертають особливу увагу на проблеми перекладу в постколоніальних країнах, де засвоєння чужоземних текстів тісно пов'язане з пошуками національно-культурної самоідентичності народів, які здобули незалежність. Основним завданням подібних досліджень є простежити деякі закономірності перекладу, обумовлені колоніальною ситуацією, що зберігаються і в постколоніальний період. Донедавна у перекладознавстві практично не розглядалося питання про історичність перекладу в плані наявності в ньому історично зумовленої моделі колоніального світогляду, певні риси якого є універсальними для всіх колонізованих народів. Подібні риси простежуються і в українському художньому перекладі ХХ ст., що має виразний ідеологічний підтекст».

У мовному ракурсі у колонізованому світі заохочується уніфікований тоталітарний стиль перекладу, що має своїми ознаками такі головні риси: логічна і синтаксична впорядкованість, семантична «прозорість» (унікання неоднозначності), суворо обмежений словник (перевага запозиченої й інтернаціональної лексики над питомо національною, мінімум лексичних архаїзмів, авторських неологізмів і слів-реалій).

В Україні перехід від колонізованого суспільства, в якому переклад грає роль «стримуючої» сили, до суспільства незалежної держави починається з усвідомлення того, що можливе паралельне функціонування варіантів перекладу як рівноправних і конкуруючих. У постколоніальній ситуації виникають умови для різностильової інтерпретації тексту-джерела,

однак формування перекладацької традиції, альтернативної до офіційної, відбувається ще в надрах колоніальної системи. Яскравими зразками цієї традиції є творчість Миколи Лукаша та Григорія Кочура.

Врешті-решт, третя ситуація, коли перекладна література переміщується з периферії у центр полісистеми, спостерігається у моменти культурних або політичних криз: вакуум, що утворюються після відмирання старих моделей, швидко заповнюється потоком нових ідей та понять, які проникають у культуру цільової мови через переклад.

Загалом перекладна література може грати у полісистемі ПМ різні ролі – вона може як «підтримувати» вже існуючі моделі, так і вводити до системи нові оригінальні елементи. Відповідно, самі принципи перекладу, що практикуються у певній культурі, визначаються положенням перекладу у її полісистемі. У зв'язку з цією останньою тезою хотілося би повернути увагу до ще однієї цікавої теорії, автором якої є американський дослідник Венуті, і яка зосереджена на особистості перекладача і його ролі у широкому культурному контексті.

Питання про роль перекладача у перекладацькому процесі, про вплив його особистості на текст перекладу традиційно привертає значну увагу і викликає чимало суперечок. Можна сказати, що у вітчизняній практиці перекладу ХХ–ХХІ ст. утвердився погляд на перекладача як, за влучним висловом Гоголя, на «прозоре скло»: чим менше у тексті перекладу від перекладача і чим більше від оригіналу, тим краще виконана робота. У зв'язку з ідеєю про «прозорість» перекладу з'являється поняття помітності/непомітності перекладача, вперше використане Венуті у роботі *“The translator's invisibility”* («Невидимість перекладача»), надрукованій у 1995 році. Автор пояснює невидимість перекладача, по-перше, тим, як він використовує мову перекладу, а по-друге, тим, як текст перекладу сприймається у приймаючій культурі. Інакше кажучи, якщо текст перекладу виконаний у відповідності до норм приймаючої мови, літератури та культури і читається так, начебто він і є оригінал, перекладач втрачає свою видимість. І навпаки. З цього можна дійти закономірного висновку про те, що теза про видимість/невидимість є сучасною інтерпретацією двох перекладацьких стратегій, відомих ще з часів Фрідріха Шляйєрмахера – очуження (яка призводить до «видимості» перекладача) та одомашнення (яка призводить до «невидимості» перекладача). Однак насправді запропоноване Венуті поняття перекладу-форенізації суттєво відрізняється від позиції німецького класика. Згідно з Шляйєрмахером, перекладач має орієнтуватися на вихідну мову та «схилити» мову перекладу до подібності їй, тобто відтворити у перекладі чужомовні та чужотекстові моделі і таким чином збагатити мову перекладу. Очужувальний переклад в інтерпретації Венуті скерований на те, аби чинити опір панівним нормам приймаючої культури: «Форенізуючий переклад є дисидентською культурною практикою, яка встановлює зв'язки

з маргінальними мовними та літературними цінностями іншої культури, які було вилучено через їхній опір домінантним цінностям».

Венуті цілком слушно заявляє, що в англо-американській культурі вже декілька століть поспіль домінує стратегія одомашнення, згідно з якою постань перекладача стає транспарентною. Дослідник дає цьому доволі оригінальне пояснення. «В основі невидимості перекладача лежить торговельний дисбаланс, через який іноземні тексти перекладаються англійською нечасто та піддаються переробці задля одомашнення, внаслідок чого культурний капітал іноземних цінностей в англійській мові знижується. Невидимість перекладача свідчить про панівне для Великої Британії та Америки почуття культурної переваги, почуття, яке призводить – без особливого перебільшення – до імперіалізму у зовнішній політиці та ксенофобії у внутрішній». З одного боку, висновок Венуті ґрунтується на дослідженому матеріалі, але з іншого, він претендує на універсальність. Навіть побіжного, непрофесійного погляду на більшість російських та українських перекладів ХХ–ХХІ ст. достатньо, аби впевнитися у переконливій перевазі доместикації, що аж ніяк не можна пояснити виключно ідеологічними та економічними причинами. Здається, що стратегія одомашнення, побічним ефектом якої є невидимість перекладача, швидше свідчить про бажання реципієнта читати тексти, які є для нього зручними та звичними у мовному плані. Недарма сам Венуті зазначає, що провідною характеристикою одомашненого перекладу є його «вільність» або «плавність» (*fluency*), яка передбачає, що текст легко читається. Таким чином, у перекладеному тексті відбиваються особистість та інтенції автора або, інакше кажучи, створюється враження, що ми читаємо оригінал, а не переклад. Ця позиція є доволі вразливою для критики, адже змішувати поняття «прозорості/невидимості» з «вільністю/плавністю/природністю» не зовсім коректно. Якщо перекладач дійсно «прозорий», «плавним» та «природним» у його перекладі буде тільки те, що було «плавним» та «природним» в оригіналі. Натомість, те, що було в оригіналі новаторським та таким, що суперечить традиції, кваліфікований перекладач, що стоїть на позиціях прозорості, спробує перекласти такими самими засобами. Підсумовуючи, зазначимо, що радикальна культурологічна переакцентуація перекладу закономірно змістила фокус дослідницької уваги з тексту оригіналу на особистість перекладача як джерело креативності й агента творчої дії, а визнання творчого внеску особистості перекладача становить важливий етап в усвідомленні глибинних зв'язків між первинною літературною творчістю та перекладом, особливо тому, що подібність творчих процесів в межах цих двох видів діяльності є очевидною. Цей висновок підводить нас ще до однієї важливої проблеми, яка активно обговорюється в межах культурологічної парадигми. Йдеться про «первинність» або «вторинність» перекладу порівняно з оригінальною літературою.

ТЕМА 6

МОВА І КУЛЬТУРА: ТЕОРІЯ МОВНОЇ ВІДНОСНОСТІ ТА КОНЦЕПЦІЯ НЕПЕРЕКЛАДНОСТІ

Співвідношення мови та культури є складним та багатоаспектним питанням, адже, як зазначає з цього приводу Світлана Тер-Мінасова, «мова – дзеркало культури, у ньому відбивається не тільки реальний світ, що оточує людину, не тільки реальні умови її життя, а й суспільна самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, образ життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу тощо».

Мова – не тільки інструмент для відтворення думок, вона сама формує наше мислення. Ця ідея лягла в основу гіпотези лінгвістичної / мовної відносності / релятивізму, згідно з якою люди, які розмовляють різними мовами, бачать світ по-різному. Цей факт також (задовго до Сепіра-Ворфа у ХХ сторіччі чи навіть Гумбольдта у ХІХ сторіччі) поставив під сумнів можливість здійснення адекватного перекладу, тому спробуємо встановити, наскільки актуальною залишається концепція неперекладності з позицій сучасної інтегрованої науки.

Вважається, що ідея мовного детермінізму (мислення здійснюється за допомогою мови, а отже й визначається її особливостями) бере свій початок в роботах великого німецького філолога ХІХ сторіччя, батька мовознавства, Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835), зокрема, завдяки його відомому положенню про те, що в кожній мові втілюється «дух» народу, який нею розмовляє.

Лінгвістична теорія Гумбольдта зчинила значний вплив на популяризацію ідеї неперекладності. Відомою є така цитата вченого: «Будь-який переклад видається мені спробою вирішити завдання, яке не підлягає вирішенню. Адже кожний перекладач неминуче має розбитися об один із двох підводних каменів, надто близько дотримуючись або свого оригіналу за рахунок смаку та мови власного народу, або своєрідності власного народу за рахунок свого оригіналу. Дещо середнє між тим або іншим не тільки важко знайти, а й просто неможливо». Спробуємо розкрити сутність проблеми неперекладності, «зашифровану» у цій цитаті.

Коло інтересів Гумбольдта, видатного німецького мислителя та гуманіста, охоплювало філософію, літературознавство, класичну філологію, теорію мистецтв, переклад (він переклав твори Есхіла та Піндара). Але головною справою його життя вважається мовознавство, батьком-засновником

якого він є. Більш того, свої головні лінгвістичні висновки дослідник зробив на основі порівняльного аналізу різних мов, тому його також називають засновником порівняльного (контрактивного) мовознавства. Його головною роботою в цій галузі є трактат «Про відмінності побудови людських мов та їхній вплив на духовний розвиток людства» (*Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*), який є вступною частиною до фундаментальної, але на жаль незакінченої праці у трьох томах «Про мову каві на острові Ява» (*Über die Kawi-Sprache auf der Insel Jawa*).

Іншою важливою публікацією є стаття «Про порівняльне вивчення мов відносно різних епох їхнього розвитку», написана ще в 1820 році, в якій автор, зокрема, проголосив: «Порівняльне вивчення мов тільки в тому випадку може привести до вірних та суттєвих висновків про мову, розвиток народів та становлення людини, якщо воно стане самостійним предметом, скерованим на виконання своїх завдань та реалізацію своїх цілей». Підкреслюючи самобутність різних мов, пов'язану із самобутністю культур їхніх носіїв, Гумбольдт, тим не менш, просував ідею загальної спорідненості мов: «Навряд чи можна заперечувати думку про можливість незалежного один від одного виникнення декількох мов. І навпаки, немає жодних підстав відкинути гіпотетичне припущення про загальну взаємопов'язаність мов. Жоден із найвіддаленіших куточків землі не є настільки недосяжним, аби населення та мова не могли з'явитися там звідкись ззовні».

Мова, таким чином, є чимось генетично закладеним у людині. Відбиваючи розмаїття людських рас та народів, мови «по відношенню до того, що вони позначають, є суб'єктивними, але по відношенню до людини є об'єктивними, оскільки кожна мова є відлунням загальної природи людини».

Гумбольдт був упевнений, що тільки мова може наблизити людину до з'ясування таємниці людського буття та виявлення особливостей («характерів») народів і їх ментальності («дух народу»). Шляхом до вирішення цих складних питань і є порівняльне дослідження мов, яке у прикладному сенсі займалося виявленням того спільного та відмінного, що існує між різними мовами.

Інше важливе питання, яке поставив перед собою Гумбольдт, – встановити зв'язок між мовою та мисленням. Він спробував спростувати тезу про домінуючу позицію мислення, зовнішнім вираженням якого є мова, яка, до того ж, не бере участі у формуванні думки (мова як апарат висловлення, а не створення думок). Натомість він поступово випрацьовує позицію про єдність мови та мислення: «Безпосередньо закладена у людині» мова є своєрідним «інстинктом розуму». Автор називає мову «інтелектуальним інстинктом», підкреслюючи, таким чином, її унікальність як антропологічного феномену, головним призначенням якого є «акт перетворення світу на думки». Мова «не лежить мертвою масою у сутінках

душі, а є законом, що обумовлює функції розумової сили людини». Отже, Гумбольдт стає на позиції мовного детермінізму, відповідно до якого світ, що категоризується у поняттях, що виражаються засобами певної мови, неначе «малюється» у свідомості людини залежно від того, яка понятійна система відтворена у мові.

У своїх дослідженнях Гумбольдт торкається важливих проблем соціально-філософського характеру, пов'язаних із взаємодією між поняттями «народ» і «мова». Народ (або нація) – це така «форма індивідуалізації людського духу», яка має мовний статус. Якщо нація – це «духовна форма людства», то її специфіка головним чином проявляється в мові, оскільки розподіл людства на народи здійснюється за мовним критерієм. Отже, має існувати кореляція між мовою і народом, точніше тим, що автор називає «духом народу». Складність цього поняття полягає в тому, що його важко усвідомити так би мовити у чистому вигляді: без омовлення дух народу незрозумілий, знання про нього треба вилучити з мови, але мова при цьому трактується як «чинник його створення».

Тут неначе замикається зачароване коло: дух народу, з одного боку, є вищим принципом, що зумовлює специфіку мов та їхню відмінність, а з іншого, сам потребує пояснення через мову. Для роз'яснення цього протиріччя Гумбольдт пише: «Не буде зачарованого кола, якщо вважати мову продуктом сили народного духу і водночас намагатися пізнати цей дух на основі вивчення побудови мови».

Вчений висуває тезу про те, що різні мови – це не просто різні за формою позначення одного предмета, а різні його «бачення». Ідея «мовного світобачення» є плідною для усвідомлення основ комунікації, у тому числі міжмовної та міжкультурної: «Люди розуміють один одного не тому, що передають співбесіднику знаки предметів, а тому, що взаємно торкаються однієї й тієї самої ланки ланцюга чуттєвих уявлень, торкаються одних і тих самих клавіш інструменту свого духу, завдяки чому у кожного з'являються у свідомості відповідні, хоча й не тотожні смисли».

Гумбольдт був талановитим перекладачем, а отже, вважав переклад здійсненим на практиці, незважаючи на мовні та ментальні відмінності між представниками різних народів. На обґрунтування такої позиції він писав: «Досвід перекладу з вельми різних мов показує, що нехай навіть із різним ступенем вдалості кожна ідея може бути відтворена у будь-якій мові. Однак це є наслідком не тільки загальної спорідненості мов, гнучкості понять та їх мовних знаків. Для самих мов та їхніх впливів на народи доведеним може вважатися тільки те, що є для них природним, не те, що їм можна нав'язати, а те, до чого вони схильні і на що надихаються». Зіставне вивчення мов показує, що в них «існує значно більша кількість понять, а також своєрідних граматичних особливостей, які настільки органічно вплетені у свою мову, що не можуть бути надбанням усіх мов

і не можуть бути перенесені до інших мов без спотворення. Тому значна частина змісту кожної мови перебуває у залежності до форми цієї мови».

Ідеї, закладені Гумбольдтом у його творах та лекціях, виявилися настільки потужними, що отримали подальший розвиток в окремому мовознавчому напрямку, який так і охрестили – «неогумбольдтіанство». Його головним лейтмотивом стало прагнення вивчати мову, по-перше, у тісному зв'язку з мисленням, а по-друге, в широкому культурному контексті. Вважається, що вже у ХХ сторіччі сформувалися дві головні школи неогумбольдтіанства – європейська, в межах якої розроблялася концепція мови як засобу втілення картини світу (роботи німецького філософа-мовознавця Лео Вайсгербера, 1899–1985), та американська, в межах якої розроблялася етнолінгвістика (гіпотеза Сепіра-Ворфа).

Але перш ніж перейти до розгляду головних положень цих двох шкіл, вважаємо за потрібне зупинитися на працях українського вченого, професора Каразінського університету Олександра Потебні (1835–1891), який, на нашу думку, краще за інших засвоїв спадщину Гумбольдта ще в ХІХ сторіччі.

Центральним положенням дослідницької теорії Потебні стала теза Гумбольдта про мову як орган/механізм формування думки. Потебня багато займався вивченням співвідношення мови і мислення, в тому числі і в діахронічному аспекті, намагаючись виявити історичні зміни в мисленні народу крізь призму мови. У своїй відомій роботі «Мысль и язык» («Думка і мова») він пропонує певні умовиводи стосовно можливості здійснення перекладу, що є для нас показовими в аспекті виявлення його позиції стосовно здійсненості міжмовної та міжкультурної комунікації.

Передусім необхідно вказати на розробку вченим теорії внутрішньої форми слова, згідно з якою слово має трьохкомпонентну структуру, до складу якої входить його знакова оболонка (фонографічна форма слова), зміст та уявлення. Зв'язок між змістом та уявленням можна зрозуміти на основі лексеми «вікно», яка окрім поєднання п'яти літер та уявлення про застелений отвір у стіні, містить прихований образ – уявлення про «око».

Спочатку вчений розглядає специфіку внутрішньомовної комунікації, акцентуючи індивідуальність інтерпретаційних процесів. Він пише: «Коли дві особи, що говорять однією мовою, розуміють одна одну, то *зміст* даного слова у них буде різним (контекстуальне значення), натомість *уявлення* настільки схожим, що може прийматися за тотожне. Ми можемо сказати, що ті, хто говорять однією мовою, за допомогою одного слова розглядають різні в кожному з них змісти цього слова під одним кутом, з однієї й тієї ж точки». Якщо замінити контекстуальне значення Потебні на «смісл», можна побачити різочу подібність його тверджень до постулатів сучасної теорії мовної комунікації. Про це пише, зокрема, Вілен Комісаров: «Справа у тім, що втрата якоїсь частини інформації за будь-

якої комунікації (навіть внутрішньомовної) неминуча. Прийнято навіть говорити, що будь-який текст умовно існує в двох варіантах: той зміст, що у нього вкладає джерело, і той зміст, що витягає рецептор несиметричні. Тим більше це актуально для міжмовної комунікації, коли імовірність непорозуміння підсилюється різними культурними, історичними та іншими традиціями, а також утручанням перекладача. Однак подібне непорозуміння не повинне мати значний вплив і порушувати принцип еквівалентності. Інакше в акті міжмовної комунікації відбудеться збій».

Потебня також вказує на те, що під час перекладу іншою мовою процес комунікації ускладнюється, адже «тут не тільки значення, а й уявлення є відмінними. Якщо слово однієї мови не покриває слова іншої, то тим менше можуть покривати одна одну комбінації слів, картини, почуття, що збуджуються мовленням; їхня сутність зникає під час перекладу; жарти взагалі неперекладні. Навіть думка, відірвана від зв'язку зі словесним втіленням, не покриває думки оригіналу». І далі: «Думка, передана іншою мовою, отримує нові додавання, несуттєві лише з точки зору її первинної форми. Якщо під час порівняння фрази оригіналу та перекладу нам часто важко сказати, наскільки асоціації, що збуджуються кожною з них, є відмінними, це відбувається через недосконалість доступних нам засобів спостереження».

Незважаючи на такі песимістичні тези щодо здатності людей повноцінно усвідомлювати іншомовну інформацію, Потебня багато розмірковує про позитивну роль перекладу у розвитку культури та міжнародних стосунків: «Між тим, відомі переклади, зокрема, книг священного писання, які за впливом на самостійний розвиток літератури перевершують багато оригінальних творів. Навіть у школі переклади з іноземних мов, за певних умов, виявляються могутнім засобом укріплення учнів у душі вітчизняної мови та поштовху до самостійної творчості цією мовою». Цікавими є умови, які автор висуває для навчання школярів іноземних мов: «Ці умови полягають у тому, аби ознайомлення учнів з іноземними мовами починалося лише тоді, коли вони достатньо укріпилися у знанні своєї мови; з іншого боку, у тому, аби мова учнів була рідною мовою учителя, щоб він міг вимагати від перекладів точності та відповідності до вимог рідної мови».

Загальнолюдська культура, за Потебнею, є інтегративним продуктом різних національних культур, існує через їхню взаємодію. Діалог культур створює можливості для асиміляції інокультурних елементів, для саморозвитку і, отже, для поступу світової культури. Тож неприпустимим для суспільства є створення умов, які унеможливають діалог і вільний національний розвиток: від цього втрачає не тільки утискувана спільнота, а й панівна нація. Так осмислює він мовно-культурні аспекти філософії національної ідеї. Серед основних понять, якими оперує Потебня, є «націоналізм», який він витлумачує як світогляд, для якого природною є національна розмаїтість людства: «Ідея національності здатна сприяти людському

поступові, якщо вона стверджує взаємоповагу права народів на самостійне існування та розвиток; коли ж через цю ідею стверджують зверхність однієї спільноти над іншою, то вона набуває реакційного смислу». Рівноправність і взаємоповага є для вченого модельним варіантом стосунків між націями.

На завершення теми неперекладності як головної перешкоди на шляху міжмовної та міжкультурної комунікації варто зазначити, що ціла низка провідних європейських та американських філософів ХХ сторіччя активно відстоювали концепцію неповноцінності перекладу, але з принципово відмінних теоретичних позицій. Розглянемо найвідоміших із них.

Першим в нашому списку стоїть ім'я американського логіка Вілларда Квайна (*Willard Van Orman Quine*), відомого передусім як розробник принципу онтологічної відносності. Він також є автором концепції «невизначеності перекладу», викладеної в книзі 1940 р. "*Word and Object*". Основою цієї теорії є концепція радикального перекладу, тобто такого, що здійснюється з мови народу, який до цього моменту залишався невідомим, що, у свою чергу, означає відсутність як людей, які володіють водночас цією (автор називає її «Джангл») та будь-якою іншою мовою, так і її спорідненості з іншими відомими мовами. Радикальний переклад, таким чином, може здійснюватися лише на основі операцій ситуативного спостереження, зіставлення та логічного умовиводу. Оскільки такий стан справ неминуче супроводжується довільністю зроблених інтерпретатором висновків, будь-які висловлювання мовою Джангл можуть бути по-різному інтерпретованими та перекладеними іншою мовою. Отже, можна припустити, що два будь-яких перекладачі, які незалежно працюють з цією гіпотетичною мовою, ніколи не дійдуть однакових висновків щодо змісту того, що перекладається, в чому і полягає невизначеність перекладу.

Як нам здається, Квайн не робив тих глобальних висновків щодо неперекладності, які йому «приписують» теоретики перекладу радянської доби, можливо, переважно з ідеологічних міркувань. Він більше намагався поєднати емпіричність будь-яких перекладацьких і взагалі мовних даних із положеннями формальної логіки, внаслідок чого й зробив свій остаточний вердикт: «Критика [теорії мовного] значення, знівельована моєю тезою про невизначеність перекладу, має на увазі усунення непорозумінь, але її результатом не є нігілізм. Переклад залишається і є неминучим. Невизначеність має на увазі не те, що немає прийнятного перекладу, а те, що їх існує багато. Гарна настанова для перекладу відповідає усім орієнтирам вербальної поведінки, й те, чого немає на поверхні якогось орієнтиру, не може завдати шкоди». Таким чином, складається парадоксальна ситуація, адже удавана неперекладність Квайна, є насправді тезою про множинність перекладів, яка не тільки не заперечує можливість повноцінного спілкування між носіями різних мов, а навпаки, відкриває для нього широко двері.

Якщо Квайн розробляє формально-логічний підхід до проблеми перекладності/неперекладності, її власно філософське осмислення пропонують два видатних філософи ХХ сторіччя – німець Вальтер Беньямін та француз Поль Рікер.

Беньямін задовго до Лефевра і культурного повороту запропонував погляд на переклад як на «нове життя» оригіналу. Згідно з традиційними уявленнями про переклад, автор та перекладач, так само як оригінал і переклад, перебувають у вертикальних ієрархічних відношеннях (звичайно ж, з автором та оригіналом у домінуючих позиціях), які дають можливість чітко відмежувати літературну (художню) творчість автора (як творіння, оригінальність та інновацію) від підлеглості/покірливості перекладача, чийм завданням є передача неушкодженими як форми, так і змісту вихідного твору (переклад як репродукція/відтворення та деривація). Проте сама нездійсненність завдання перекладу, сформульованого таким чином, є головним аргументом проти підпорядкованого/другорядного статусу перекладу. Позиція Беньяміна щодо місіонерського обов'язку перекладу змінює усталену ієрархію, викриваючи, що першотвір залежить від перекладу, який забезпечує йому нове життя, адже «у своєму новому житті, яке неможливо було б назвати так, якби воно не передбачало трансформації та оновлення чогось живого, оригінал переживає зміну».

Дотичними проблематиці міжкультурної комунікації вважаємо ще декілька тез, сформульованих Беньяміном. Першою з них є визнання можливості перекладу, зважаючи на існуючі зв'язки (спорідненість) між мовами: «Насправді ж спорідненість мов засвідчується у перекладі значно глибше і конкретніше, аніж у поверхневій та неозначуваній подібності двох літературних творів».

Другою тезою є визнання дуальної природи перекладності: будь-який текст самим фактом свого існування передбачає можливість («прагне») перекладу і в цьому сенсі є поняттям «аподиктичним», тобто логічно необхідним; водночас на заваді перекладності може стати відсутність перекладача, який був би здатним перекласти цей твір, і в цьому сенсі перекладність є поняттям «діалектичним», тобто ймовірнісним: «Питання, чи піддається перекладові який-небудь твір, має два сенси. Воно може означати: чи знайдеться коли-небудь серед читацького загалу його достеменний перекладач? Або, чи дозволяє твір за своєю суттю перекласти себе, і відповідно до значення цієї форми – чи він цього перекладу вимагає». І далі: «Завдання перекладача – віднайти ту інтенцію щодо мови оригіналу, яка пробудить у ній відлуння оригіналу. В цьому полягає риса цілковитої відмінності перекладу від твору поетичного, оскільки ця тенденція ніколи не звернена до мови як такої, до її все загальності, а лише безпосередньо до окремих мовно-змістових поєднань».

Третьою тезою є визнання відносності перекладності, з чого логічно витікає потенційна неперекладність кожного окремого тексту: «У всіх мовах та в їхніх утвореннях поряд із тим, що може передаватися, існує непередаване; залежно від взаємозв'язку, у якому воно перебуває, це непередаване може являти собою те, що символізує, та символізоване. Те, що символізує, існує тільки в завершених мовних утвореннях, символізоване ж – у становленні самих мов».

Рікер обговорює проблему перекладності/неперекладності, відштовхуючись від розуміння перекладу як природної потреби життєдіяльності людини, спричиненої об'єктивно існуючим розмаїттям людських мов. Його головний висновок полягає у тому, що дилема перекладності/неперекладності є умоглядною, абстрактною і принципово не вирішуваною. Єдиним виходом із «глухого кута перекладності/неперекладності» є заміна існуючої альтернативи іншою альтернативою – вірності/невірності перекладу його джерелу: «Хоча теоретично переклад здається нездійсненою справою, він все ж таки може бути здійснений практично; однак за це доводиться платити нашими сумнівами стосовно його вірності/невірності оригіналові».

У філософській концепції перекладу Рікера поняття рефлексії посідає чільне місце у зв'язку з герменевтикою як вченням про мистецтво інтерпретації. Сутність перекладу визначається ним як тлумачення, як найкращий спосіб «визначити одне через інше». Рефлексія ж, у свою чергу, є способом осмислення перекладу, тобто способом витлумачити витлумачене. Рефлексія є «зв'язком між розумінням знаків та саморозумінням людини», і тільки «через саморозуміння ми отримуємо шанс пізнати суще». Так рефлексія «реінтегрує семантику в онтологію».

Будь-який переклад є передусім інтерпретацією, а будь-яка інтерпретація «має на меті подолати відстань, дистанцію між минулою культурною епохою, якій належить текст, і самим інтерпретатором. Долаючи цю відстань, стаючи сучасником тексту, інтерпретатор може присвоїти собі смисл, з чужого він хоче зробити його своїм, власним, відповідно, він намагається досягнути розширення саморозуміння через розуміння іншого». Таким чином, переклад – це герменевтика, а герменевтика – це розуміння самого себе через розуміння іншого, тобто рефлексія. Тим самим у заємних реляціях процеси перекладу, розуміння (інтерпретації) та рефлексії дають приклад герменевтичного кола.

Для Рікера як представника герменевтики інтерпретація завжди суб'єктна та суб'єктивна, а отже, єдиним шляхом забезпечення вірності оригіналові є множинність перекладів, і «це саме те, чим постійно займаються професійні перекладачі», а «усі великі твори світової культури відомі нам переважно у повторних перекладах, які теж, у свою чергу, не можуть вважатися неперевершеними».

Досліджуючи глибинні мотиваційні механізми перекладацької діяльності, Рікер ставить запитання: «Чим керується перекладач?». І дає відповідь – «бажанням перекладу». Чисте бажання як естетико-психологічна категорія, проте, має цілком матеріальні культурні наслідки, адже перекладачі, окрім естетичного задоволення, «формування себе» і «самовиховання», «як безкоштовний додаток, якщо можна так висловитися, також заново відкривали для себе свою рідну мову та її ще не використані ресурси». В той же час переклад не тільки виступає основою та джерелом творчого самовдосконалення особистостей перекладача й реципієнта, а й утворює міцне підґрунтя для безперервності (між)культурного розвитку у світових масштабах.

ТЕМА 7

НЕОГУМБОЛЬДТІАНСТВО: АМЕРИКАНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОРИ

Американський вектор неогумбольдтіанства, відомий як етнолінгвістика, найчастіше асоціюють з іменами Едварда Сепіра (*Edward Sapir*) та Бенджаміна Лі Ворфа (*Benjamin Lee Whorf*), хоча насправді розвиток етнолінгвістики розпочався дещо раніше в дослідженнях інших мовознавців, присвячених вивченню мов американських індіанців, які відрізнялися як між собою (незважаючи на територіальну близькість), так і від більшості європейських (себто, «цивілізованих») мов.

Лінгвістична теорія, яка пізніше стала відомою в усьому світі як гіпотеза Сепіра-Ворфа, розпочала своє існування у 30х роках ХХ століття з лекцій американця Ворфа, який і дав їй назву «гіпотези лінгвістичної відносності». Сам Ворф за освітою був хіміком-технологом та працював у страховій компанії. Він також був лінгвістом-аматором та шанувальником відомого американського мовознавця Сепіра, який був знаним представником американської школи етнолінгвістики. Сепір разом зі своїми учнями вивчав мови та культури американських індіанців і накопичив величезний емпіричний матеріал, на основі якого і були зроблені деякі важливі висновки стосовно ролі мови як «символічного ключа до людської поведінки».

До вивчення індіанських мов звернувся й Ворф, внаслідок чого написав статтю про особливості мови хопі, в якій немає слів на позначення періодів часу, таких як «мить», «година», «понеділок» чи «ранок». Тобто, індіанці хопі не розглядають час як послідовність дискретних елементів.

Іншим цікавим прикладом є випадок зі словами на позначення снігу в ескімосів. Ще у 1911 році американський дослідник Франц Боас (вчитель Сепіра) у книзі “*Handbook of American Indian languages*” («Довідник з мов американських індіанців») написав, що у мові ескімосів значно більше слів на позначення снігу, ніж у англійців: «Тут ми бачимо одне слово *aput*, що має значення “сніг, що лежить”, інше слово – *qana* – позначає “сніг, що падає”, третє слово – *piqsirpoq* – означає “сніг, що рухається”, а четверте – *qitmuqsuq* – “сніг, що лежить у кучі”». У своїй статті 1940 р. Ворф знову пригадав цей факт, використавши його на користь своєї гіпотези про зв’язок між мовою та мисленням. Він заявив: «Ми членуємо природу за лініями, прокладеними нашою рідною мовою».

Образно кажучи, кожна мова створює свого роду «класифікаційну сітку/мережу», яку носії цієї мови неначе «накидають» на оточуючу дійсність. Наявність у мові певного набору лексем для передачі певного набору понять впливає на те, яким чином носій даної мови сприймає даний фрагмент дійсності. Цікаво, що наявність саме такої «сітки/мережі» в європейських мовах не була очевидною для вчених аж доки вони не зіткнулися з її модифікацією, що мала радикальні розходження з системою класифікації, до якої вони звикли. Саме тому (для зручності) Ворф об'єднав усі «цивілізовані» мови у категорію під назвою «середньоєвропейський стандарт» (*Standard Average European*).

Потім розпочався період розчарування та викриття, протягом якого найбільш відомі постулати американських етнолінгвістів спростовувалися один за одним. Спочатку, у 1983 році Екхарт Малоткі надрукував книгу про мову індіанців хопі, на першій сторінці якої розташував фразу їхньою мовою, яка перекладалася на англійську як «Тоді наступного дня рано вранці у годину, коли люди моляться Сонцю, приблизно у цей час він знову розбудив дівчину» (пізніше критики Ворфа визнали, що за п'ятдесят років, що пройшли з часу його досліджень, мова хопі могла швидко змінитися під впливом доміантної англійської мови).

Наступне викриття стосувалося слів на позначення снігу. Різноманітні дослідники не тільки висміювали все зростаючу кількість таких лексем (у статті з *The New York Times* у 1984 році їх було вже більше 100), а намагалися науково спростувати саму ідею. Зокрема, вони, з одного боку, показали, що більшість слів на позначення снігу є просто словотвірними модифікаціями однієї основи, а з іншого боку, показували, що в інших мовах таких слів може бути не менше.

На примітку:

В англійській мові є цілих сім поширених слів на позначення твердого стану води: *snow* (сніг), *hail* (град), *sleet* (крупа, дощ зі снігом), *ice* (лід), *icicle* (бурулька), *slush* (шуга, мокрий сніг із льодом). До того ж, є споріднене слово *glacier* (льодовик) та чотири поширених лижних терміни: *pack* (сніжний покрив), *powder* (рівний сніг, який щойно випав), *crud* (роз'їданий сніг) та *crust* (сніг, покритий скоринкою льоду, наст). Таким чином, в англійській мові є аж 12 слів на позначення снігу.

Сильного (але не нищівного!) удару по теорії мовного детермінізму завдала теорія універсальної граматики, запропонована «батьком» генеративної лінгвістики Ноамом Хомським (*Noam Chomsky*). Одна з його ключових ідей стосується вродженості мовних здібностей людини. Він стверджує, що граMATика універсальна та дається людині у готовому вигляді від народження. Як наслідок, можна зробити висновок про глибинну спорідненість усіх мов, відмінності між якими мають «поверхневий» характер.

Боротьба між універсалістами та релятивістами далека від закінчення, адже обидва напрями за час свого існування зазнавали як злетів, так і падінь, однак можна стверджувати, що період жорсткого відкидання

гіпотези Сепіра-Ворфа залишився далеко позаду, поступившись конструктивній критиці. Це пов'язано з низкою чинників. Передусім, деякі положення цієї гіпотези виявилися суголосними когнітивній лінгвістиці, яка почала активно розвиватися саме з 1980х років минулого сторіччя. Дослідники абсолютно слушно вказали на те, що слабким місцем мовного детермінізму/релятивізму є визначення того, яким саме чином мова може впливати на мислення, яке, як ми знаємо сьогодні, є вербалізованим тільки у незначній своїй частині. Сам цей факт знижує рівень глобальності гіпотези Сепіра-Ворфа, змушуючи до пошуку більш поміркованого її варіанта. Здається, що у сучасній лінгвістиці цю нішу активно окупувала проблематика картини світу, про яку ми згадували як про європейський варіант неогумбольдтіанства, започаткований Вайсгербером. На завершення хотілося б зазначити, що етнографічні дослідження продовжують надавати цікавий емпіричний матеріал, який по-новому представляє проблему мовного детермінізму/релятивізму, демонструючи нам надзвичайно екзотичні способи членування навколишньої дійсності та її представлення в мові.

По-перше, це мова піраха, в якій немає числівників, слів на позначення кольору та родинних стосунків, минулого та майбутнього часів. Немає явище рекурсії, яка, на думку Хомського, є єдиною ознакою, що об'єднує усі людські мови. По-друге, це мови, які відрізняються за способом орієнтації у просторі. Усього є три таких способи: егоцентричний, географічний та ландшафтний. В егоцентричних мовах, до яких належать усі поширені мови світу, для орієнтації використовуються слова на кшталт «направо», «наліво», «спереду», «ззаду», «вверху», «внизу» тощо, які мовець узгоджує з власним розташуванням. Зовсім інакше влаштовані географічна та ландшафтна орієнтації, характерні для деяких екзотичних мов. За умов географічної орієнтації мовець розташовує всі предмети стосовно сторін світу (південь, північ, схід, захід), а за умов ландшафтної орієнтації орієнтирами виступають елементи ландшафту (море, гора, ліс, дерево тощо).

Інший приклад – мова одного з племен аборигенів Австралії – гуугу йимитхирр. Її особливістю є те, що всі предмети орієнтуються не відносно людини, а відносно сторін світу. Ось приклад, який люблять усі лінгвісти. Ми скажемо «мураха справа від твоєї ноги», а абориген виразить ту ж думку інакше – «на південь від твоєї ноги», або «на північ...» тощо, залежно від реального розташування мурахи (хоча з нашої точки зору він завжди залишатиметься справа!). Зрозуміло, що у себе вдома аборигени легко визначають сторони світу – за сонцем, мохом або іншими прикметами. Врешті-решт, у своєму традиційному середовищі вони просто знають, де що знаходиться, адже постійно перебувають в одному місці, але на незнайомій місцевості вони так саме не втрачають здатності орієнтуватися за частинами світу, неначе у них у голові вбудований компас. Це було підтверджено численними експериментами.

Проблема картини світу (далі – КС) як одного з фундаментальних понять, що виражає специфіку людини та її буття, сьогодні привертає увагу не лише лінгвістів, а й представників інших наук: філософів, психологів, фізиків, хіміків, антропологів, мистецтвознавців, які вбачають необхідність у визначенні свого бачення світу на основі базових теоретичних категорій своєї науки у відповідності із загальнонауковою парадигмою.

Термін «картина світу» вперше було запропоновано німецьким фізиком Генріхом Герцем (*Heinrich Hertz*), який описував фізичну КС, що свого часу еволюціонувала від механічної до електродинамічної та квантово-релятивістської, як «сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів, з яких логічним шляхом можна отримувати відомості стосовно поведінки цих предметів». З часом КС як основоположний елемент осмислення оточуючого світу стає ключовим поняттям наукової парадигми та починає посідати важливе місце у термінологічному апараті представників різних наукових дисциплін. Водночас популяризуються й інші – менш поширені – терміни для позначення цього поняття, такі як «образ світу» та «модель світу». Хоча доволі часто вони диференціюються, ми будемо розглядати їх як синонімічні, залишаючи у первинному вигляді при цитуванні. Іноді ці терміни використовуються для перехресного визначення. Так, Наприклад, Т. Некряч називає *картиною світу* «цілісний образ світу», тобто «сукупність ціннісних уявлень людини про світ, які розкривають особливості її світобачення».

Наведемо ще одне визначення зі «Словника термінів міжкультурної комунікації Флорія Бацевича», згідно з яким КС – це «сукупність знань, думок, уявлень тощо учасників спілкування стосовно реальної або уявної дійсності, що формується за допомогою мови конкретної національної лінгвокультурної спільноти».

Саме питання про співвідношення образу світу, що *існує у свідомості людини*, та образу, *закріпленого у мові*, призвело до появи двох форм КС: концептуальної картини світу (далі – ККС) як *понятійного рівня свідомості* та мовної картини світу (далі – МКС) як *рівня значень*. Основними одиницями двох зазначених картин світу є *константи свідомості* (концепти) та семантичне поле (термін, що використовується у лінгвістиці на позначення сукупності мовних одиниць, об'єднаних спільною – інтегральною – семантичною ознакою) відповідно. Таким чином, поділ КС на концептуальну та мовну дозволяє розкрити взаємовідношення мислення та мови в процесі пізнання, показати роль мови у формуванні КС у свідомості людей, уникнути схематичності при відтворенні справжньої КС та більш повно представити проєкцію оточуючої дійсності у нашій свідомості.

У своєму «Словнику основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики» Алла Мартинюк пише про те, що МКС має становити тим або іншим чином оформлену систематизацію плану вираження мови,

оскільки мова є тим головним інструментом і тим механізмом, що відкриває людині доступ до своєї свідомості. Таким чином, МКС – це «та частина ККС, яка перебуває у сфері свідомого», а отже може виступати об'єктом дослідницької зацікавленості як така, що відбиває: 1) знання про мову як знакову систему; і 2) знання у мові, тобто, знання про світ, об'єктивовані формами мовних знаків. А оскільки друга складова цієї діади завжди має національно та культурно детермінований характер, ми поділяємо погляд на МКС як на «сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлень народу про дійсність на певному етапі розвитку народу, уявлення про дійсність, відбите у мовних знаках та їхніх значеннях – мовне членування світу, мовне упорядкування предметів та явищ, закладену у системних значеннях слів інформацію про світ».

Вважається, що сам термін «мовна картина світу» увів у науковий обіг німецький вчений Лео Вайсгербер (*Leo Weisgerber*), який у своїх працях відстоював запозичену у Гумбольдта ідею ідіоетнічності мовного змісту. Термін «картина світу» знаходимо у монографії 1929 року «Рідна мова та формування духу» (*“Muttersprache und Geistesbildung”*), але тут він ще не має чіткої мовної віднесеності. Автор пише: «Мова дозволяє людині об'єднати увесь досвід в єдину картину світу та змушує його забути про те, як раніше, до того, як він вивчив мову, він сприймав оточуючий світ. А вже у статті 1930 р. «Зв'язок між рідною мовою, мисленням та діями» дослідник вже намагається безпосередньо вписати картину світу у мову, проголошуючи таке: «Словниковий склад конкретної мови включає в цілому разом із сукупністю мовних знаків також сукупність понятійних мисленнєвих засобів, що є у розпорядженні мовної спільноти; по мірі того, як кожен носій мови вивчає цей словник, усі члени мовного співтовариства оволодівають цими мисленнєвими засобами; у цьому сенсі можна сказати, що можливість рідної мови полягає у тому, що вона містить у своїх поняттях певну картину світу та передає її усім членам мовного співтовариства». Спочатку позицію Вайсгербера можна характеризувати як словоцентричну, але з часом він все більше прагне поєднати МКС з мовою в цілому. Зокрема, у статті «Мова» 1934 р. він пише: «У мові конкретної спільноти живе та діє духовний зміст, скарбниця знань, яку справедливо називають картиною світу конкретної мови». З часом дослідник залишає осторонь об'єктивну основу МКС та починає акцентувати її світоглядну, суб'єктивно-національну, ідіоетнічну сторону, що зумовлюється тим фактом, що у кожній мові представлена особлива точка зору на світ – та точка зору, з якої на нього дивився народ, який створив цю мову.

Словоцентризм МКС Вайсгербера пояснюється значними «світоглядними» можливостями лексики, а центральну позицію в її межах посідає поняття *Worten der Welt* – «ословлювання світу». По-перше, пріоритет

лексичної складової МКС пояснюється тим, що кількість слів значно перевищує кількість елементів інших рівнів. По-друге, на відміну від морфологічної чи синтаксичної складових, лексична МКС є менш абстрактною і більш конкретною, такою, що дозволяє «малювати» світ різними барвами. Вайсгербер ілюстрував свої теоретичні викладки різними прикладами. Одним із найбільш відомих є приклад із зорями. В об'єктивному світі не існує сузір'їв, оскільки те, що ми називаємо сузір'ями, насправді є лише скупченнями зірок, якщо дивитися з поверхні Землі. Насправді ж, зірки, які ми об'єднуємо у сузір'я, можуть перебувати одна від одної на величезній відстані. Тим не менш, світ зірок постає у нашій уяві як сукупність сузір'їв. Але світоглядна сила мови проявляється у назвах, які ми даємо цим сузір'ям, які ми засвоюємо з дитинства разом з уявленнями про них. Але оскільки у різних мовах існує різна кількість зоряних найменувань, це означає, що у носіїв цих мов є різні зоряні світи. У грецькій мові, за підрахунками, Вайсгербера, є лише 48 найменувань зірок, а у китайській – 283. Ось чому, у грека буде свій зоряний світ, а у китайця – свій.

Чи допускав Вайсбергер хоча б відносну свободу людської свідомості від МКС? Допускав, але в її ж власних межах. Тобто, МКС, яка є у свідомості, в принципі, позбутися ніхто не може, але ми можемо дозволити собі певний «маневр», який і робить нас особистостями: «Кожна людина має певну можливість для маневру у перебігу засвоєння та застосування своєї рідної мови ф вона цілком здатна зберігати своє рідність своєї особистості у цьому відношенні». Втім, своєрідність особистості, про яку тут говорить Вайсгербер, завжди обмежується національною специфікою рідної мов та її картини світу. Ось чому, образно кажучи, француз буде завжди бачити світ зі свого вікна, українець – зі свого, а китаєць – зі свого. На думку дослідника, люди, що говорять різними мовами, живуть у різних світах, а не в одному світі, на який навішані різні мовні ярлики.

На завершення необхідно зазначити, що, визнаючи високий авторитет Вайсгербера як автора вельми глибокої та детально розробленої концепції МКС, ми навряд чи можемо сьогодні погодитися з його впевненістю у тому, що влада мови над людиною є абсолютною та непереборною. Цю тезу спростовує прийнята сьогодні точка зору на множинність шляхів пізнання, серед яких мовний не тільки не є єдиним, а й взагалі не має пріоритету. Отже, не МКС визначає нашу свідомість, а сам світ та незалежний від мови концептуальний погляд на нього.

Сьогодні ідея асиметрії у відображенні дійсності різними мовами сприймається як цілком очевидна, адже мови по-різному описують одні і ті ж явища та предмети, зосереджуючи увагу на різних їхніх ознаках, а люди з різних культур по-різному виражають радість та відчай, любов та ненависть, для них по-різному плине час, по-різному «звучить» та забарвлюється у кольори світ. Перекладач – це завжди двомовна особистість,

звернена одночасно до двох культур, за що інколи отримує зневажливу назву «служки двох господарів». З приводу взаємодії двох культур при перекладі автор схиляється до думки, що відбувається не стільки їхній контакт, скільки зіткнення, але не культури одного народу з культурою іншого, а суб'єктивного сприйняття її автором твору та перекладачем.

Переклад художнього твору як відображення КС певної етнокультурної спільноти, пропущеної крізь призму індивідуального сприйняття автора, вимагає максимально точного її відтворення. Перекладачеві, що, проживаючи в іншому соціумі, має своє власне світосприйняття, необхідно знайти відмінності між вихідною та цільовою КС та найбільш вдалі засоби відтворення цих особливостей у перекладі. Незважаючи на труднощі, пов'язані з відмінностями між мовами та культурами, перекладач повинен досягти адекватної передачі інформації, закодованої автором у художньому тексті.

КС є водночас колективним та індивідуальним утворенням. Ось чому ми можемо говорити про авторську КС, специфіка якої знаходить своє втілення у створюваних ним текстах. Кожен текст, навіть написаний у реалістичній манері та про реальні події, не є прямим відбитком реального світу а тільки його імітацією. А це означає, що світ, що малюється на книжних сторінках, буде тільки одним із можливих уявних світів, а його картина буде не «реальною», а «художньою».

Художня картина світу (ХКС) виникає у свідомості читача при сприйнятті ним художнього твору, відбиває індивідуальну картину світу у свідомості письменника та «створюється мовними засобами, серед яких є й індивідуально-авторські. Дослідники вважають ХКС так само двічі опосередкованою – національною МКС та індивідуально-авторською МКС.

Художній текст як форма реалізації ХКС пов'язаний з МКС та особистісним досвідом автора і реалізується: у відборі елементів змісту художнього твору; у відборі мовних засобів, тематичних груп мовних одиниць; в індивідуальному використанні мовних засобів. Водночас при перекодуванні художніх текстів засобами іншої мови перекладач не замінює автоматично одну національну мовну картину світу іншою, у багатьох випадках ці картини нашаровуються, суміщаються.

ТЕМА 8

ЛЕКСИЧНІ БАР'ЄРИ НА ШЛЯХУ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Зважаючи на очевидний словоцентричний характер сучасного перекладознавства, найбільш наочно проблему суміщення різних мовних картин світу при перекладі краще за все аналізувати на прикладі лексичних одиниць. Скористаємося для цього добре відомою класифікацією, яка вказує на те, що всі типи семантичних відповідностей між лексичними одиницями будь-яких двох мов можна звести до трьох основних: (1) повний відповідник; (2) частковий відповідник; (3) відсутність відповідника. Перефразовуючи, можемо сказати, що одиниці першого типу посідають симетричні позиції у МКС вихідної та цільової мови, тоді як позиції одиниць другого типу є асиметричними, а одиниці третього типу взагалі не представлені у МКС цільової мови.

Людина завжди добре розуміє різницю у значенні слів інших мов, їхнього граматичного оформлення у порівнянні із рідною мовою. Що стосується змістової сторони слова, тобто, значення, то з ним зазвичай складніше. Різниця у значеннях слів, які позначають одне й те ж саме, але належать до різних мов, не є очевидною. Але саме ця різниця у значеннях слів, які позначають одне й те ж саме, є особливо цікавою для лінгвістики, перекладознавства і теорії міжкультурної комунікації. Необхідно пам'ятати, що, хоча лексика тісно пов'язана з дійсністю, слова є не самою дійсністю, а лише частиною мови. Таким чином, важливим є не лише, що позначається, а й як позначається. Те, що мовець використовує в якості засобу мислення одну мову – рідну – створює певну ілюзію «природності» значень слів та особливостей їхнього вжитку. Порушити цю ілюзію допомагає, перш за все, порівняння з іншою мовою. Ми мислимо в семантичних категоріях рідної мови.

Наведемо деякі приклади різниці значень слів, які необхідно враховувати при перекладі.

1. Слова можуть мати різний обсяг значення, наприклад: «ковдра» – *blanket* (вовняна або байкова) або *quilt* (стьобана). У цьому випадку українське слово охоплює більший відрізок дійсності.

2. Слова можуть мати різну конотацію або асоціативно-образну характеристику, спричинену в широкому сенсі культурними відмінностями. Наприклад, назви днів тижня, місяців, тварин, рослин збігаються повністю,

коли вживаються у своєму денотативному значенні, і тільки частково у деяких випадках повсякденного мовлення, оскільки дійсність сприймається по-різному; почасти залежно від реального використання цієї дійсності у кожному конкретному суспільстві; почасти залежно від традиційних форм вираження кожної окремої мови». Калина росте на території різних країн Європи, Азії та навіть Африки і в культурі багатьох народів світу є символом життя, крові, вогню. Калина часто відіграє роль світового дерева, на вершечку якого птахи їдять ягоди і приносять людям вісті, іноді з потойбіччя та й саме древо пов'язує світ мертвих зі світом живих. Але для українців калина уособлює рідну землю. Плоди калини стали символом мужності людей, що віддали своє життя боротьбі за Україну. Як символ Батьківщини, вона «проросла» в гімнові січових стрільців:

*Ой у лузі червона калина похилилася.
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо.
А ми нашу славу Україну розвеселимо!*

Різні конотації знаходимо і в назвах птахів. Ворона (гава) – «роззява» («ловити гав»), «біла ворона», «чорний ворон» (у французькій мові цей останній символ – дрізд – *merle*). З цього приводу Віктор Виноградов писав: «Тією мірою, якою слово містить у собі вказівку на предмет, необхідно для розуміння мови знати позначувані предмети, необхідно знати все коло відповідної матеріальної культури. Одні й ті самі назви у різні епохи позначають різні предмети та різні поняття. З одного боку, кожне соціальне середовище характеризується своєрідністю своїх позначень. Одні й ті самі предмети по-різному осмислюються людьми різної освіти, різного світобачення, різних професійних навичок. Як назва, як вказівка на предмет слово є річчю культурно-історичною».

3. Структура багатозначного слова може також бути доказом національної своєрідності семантики, оскільки в ній відтворюються різні смислові зв'язки між значеннями, що співвідносяться з дійсністю. Українське слово «скло» має такі значення: 1. прозорий матеріал, який виготовляється шляхом плавки та хімічної обробки кварцового піску; 2. тонкий лист або виріб іншої форми, предмет із цього матеріалу; 3. посуд або художні витвори зі скла. Німецький еквівалент *Glas* має значення: 1. скло; 2. стакан, чарка; 3. окуляри; 4. бінокль. Порівняння цих багатозначних слів вказує не тільки на те, що вони позначають різні явища, а й на різний характер цього позначання. Так, в українській мові цим словом позначається недиференційоване явище, тоді як в німецькій мові похідні значення позначають конкретні предмети із скла.

Тепер розглянемо ситуацію відсутності відповідника, що у перекладознавстві отримало назву «безеквівалентна лексика». З точки зору тради-

ційної теорії перекладу, це слова, що не мають у мові перекладу усталених відповідників. У термінах міжкультурної комунікації та картини світу – це елементи вихідної МКС, які не містяться у цільовій МКС. У термінах культурологічно орієнтованого перекладознавства вони позначаються терміном «лакуни».

Можна виділити принаймні дві категорії безеквівалентної лексики – це реалії, які не мають співвідношень в силу своєї національно-історичної специфіки, та інновації – які не мають еквівалентів в силу часового фактору. Проаналізуємо особливості перекладу даних категорій.

У перекладознавчих роботах термін «реалія» з'явився у 40-х роках. Вперше його вжив Андрій Федоров, але не для позначення самої мовної одиниці, а для позначення національно-специфічного об'єкту (денотату). Він писав про переклад як про «діяльність, що вимагає певних знань, не тільки практично-мовних, а й літературознавчих та історико-лінгвістичних, не кажучи вже про необхідність широкого культурного кругозору, що дозволяє усвідомити історичні та географічні реалії, інакше кажучи, вміти орієнтуватися у будь-якому тексті». У подальших розвідках цей науковець, який зробив чимало для вивчення реалій, для обґрунтування їхньої класифікації та способів перекладу, залишився вірний своєму тлумаченню.

У 1952 з'являється термін «безеквівалентність», вказуючи на те, що в кожній мові існують безеквівалентні слова, тобто слова, які на певному історичному відрізку часу зовсім не мають готових еквівалентів у лексиці іншої мови. До безеквівалентних відносять слова-реалії, визначення яких ґрунтується на основі формального критерію: наявності або відсутності еквівалентного словникового відповідника у двох мовах, що зіставляються.

Термін «безеквівалентна лексика» запровадили Євген Верещагін та Віталій Костомаров. Під безеквівалентною лексикою вони розуміють «слова, що служать для вираження понять, які відсутні в іншій культурі та в іншій мові, слова, що відносяться до окремих культурних елементів, тобто до культурних елементів, які характерні тільки для культури А та відсутні у культурі Б, а також слова, що не мають перекладу іншою мовою, одним словом, не мають еквівалентів за межами мови, до якої вони належать». Характерною рисою безеквівалентних слів є їхня неперекладність іншими мовами за допомогою постійних відповідників, їхня неспіввіднесеність з певними словами іншої мови. Але це не означає, що вони не можуть бути перекладені взагалі. Можливість правильно передати позначення речей, про які йдеться в оригіналі, і образів, що пов'язані із ними, потребує знання дійсності, зображеної в творі (тексті), який перекладається. За такими знаннями в теорії перекладу закріпилося визначення «фонових». Фонові знання – це сукупність уявлень про те, що становить собою реальне тло, на якому розгортається картина життя іншої країни, іншого народу.

В українському перекладознавстві термін «реалія» вперше вжив Олекса Кундзіч у роботі «Перекладацька мисль та перекладацький недомисел» (1954), підкреслюючи: «Я схильний вважати народні пісні аналогічними реаліями даного народу, що, як правило, не перекладаються». Ще один український дослідник Віктор Коптілов у визначенні реалій акцентує чинник міжмовного зіставлення. За його визначенням, реалії – це «слова, що позначають предмети та явища, невідомі мові перекладу». З цього твердження випливає той факт, що слова можуть бути реаліями в одній мові і не бути в іншій. Наприклад, у Великобританії, як і у нас, є проїзні квитки, а в США немає. Отже, стосовно американського варіанту наш проїзний квиток – реалія, а стосовно британського – ні. Ще яскравіший приклад можна навести, розглядаючи лексему «хліб». Це слово – не реалія у бідарному зіставленні українсько-німецькому чи українсько-англійському, але реалія у зіставленні українсько-єскімоському. Ще донедавна хліб був для них екзотикою, чимось рідкісним. Відома історія з перекладом по-єскімоськи молитви «Отче наш», коли слова «хліб наш насущний» («хліб наш щоденний») виявилися носіям цієї мови такими ж дивними і недоречними, якими б нам виявилися слова «лососина наша щоденна». Папі Пію XII довелося видати спеціальну буллу, згідно з якою в текст молитви єскімосів дозволялося ввести саме ці слова «лососина наша щоденна».

У реаліях найбільш наочно відбивається зв'язок між мовою та культурою: поява нових реалій у матеріальному та духовному житті суспільства веде до появи відповідних слів у мові. Зіставлення різних мов та культур дозволяє виділити такі особливості вживання реалій:

1. Реалія властива лише одному мовному колективу, а в іншому вона відсутня: амер. *Drugstore* – «аптека-закусочна» / в українській мові аналога немає.

2. Реалія присутня в обох мовних колективах, але тільки в одному з них вона має додатковий специфічний зміст: амер. *Clover leaf* – конюшиновий лист; автодорожня розв'язка у формі конюшинового листа; англ. *Clover leaf/shamrock* – символ Ірландії).

3. У різних суспільствах подібні функції здійснюються різними реаліями: амер. *Sponge* – «губка» / укр. мова – «мочалка».

4. У різних суспільствах подібні реалії розрізняються відтінками свого значення: *cuckoo's call* – кування зозулі в народних повір'ях англійців пророкує, скільки років залишилося дівчині до весілля, у українців – скільки років залишилося жити.

У філологічній літературі вживається термін «діалектні реалії». Його розуміють подвійно, позначаючи ним слова, що називають предмети та явища вузького ареалу, або ж діалектні регіональні назви для загальнонародних предметів або уявлень. Приміром, у бінарному зіставленні української мови з більшістю мов лексема «картопля» – не буде вважатися

реалією, адже сьогодні це слово має в них свої відповідники, натомість лексеми «мандебурка», «крумплі» чи «бараболя» – це вже діалектні реалії у тому ж бінарному зіставленні.

На сьогоднішній день не існує єдиної класифікації реалій. Найбільш розгорнута класифікація запропонована у монографії болгарських дослідників Сергія Влахова та Сідера Флоріна:

Предметний розподіл:

I. Географічні реалії:

(а) назви об'єктів фізичної географії, у тому числі метеорології; (б) назви географічних об'єктів, пов'язаних із людською діяльністю; (в) назви тварин і рослин.

II. Етнографічні реалії:

1. Побут: (а) їжа, напої; (б) одяг; (в) житло, меблі, посуд; (г) транспорт.

2. Праця: (а) люди праці; (б) знаряддя праці; (и) організація праці.

3. Мистецтво і культура: (а) музика і танці; (б) музичні інструменти; (в) фольклор; (г) театр; (д) інші мистецтва та предмети мистецтва; (е) виконавці; (ж) звичаї та ритуали; (з) свята, ігри; (і) міфологія; (к) культури – служителі та послідовники; (л) календар.

4. Етнічні об'єкти: (а) етноніми; (б) прізвиська; (в) назви осіб за місцем проживання.

5. Міри та гроші: (а) одиниці мір; (б) грошові одиниці.

III. Суспільно-політичні реалії:

1. Адміністративно-територіальний устрій: (а) адміністративно-територіальні одиниці; (б) населені пункти; (в) частини населеного пункту.

2. Органи і носії влади: (а) органи влади; (б) носії влади.

3. Суспільно-політичне життя: (а) політичні організації та політичні діячі; (б) патріотичні та громадські рухи; (в) соціальні явища і рухи; (г) звання, ступені тощо; (д) установи; (е) навчальні заклади і культурні установи; (ж) стани і касти; (з) станові знаки і символи.

4. Військові реалії: (а) підрозділи; (б) зброя; (в) обмундирування; (г) військовослужбовці.

Місцевий розподіл:

I. У площині однієї мови:

1. Свої реалії – це здебільшого споконвічні (автохтонні) слова даної мови: (а) національні реалії – називають об'єкти, що належать даному народу, даній нації, але є чужими за межами країни; (б) локальні – належать не мові відповідного народу, або діалекту, або мові менш значної соціальної групи; (в) мікро локальні – реалії, соціальна або територіальна основа яких є вузько локальною: слово може бути характерним для одного міста або села.

2. Чужі реалії – це запозичення або транскрибовані реалії іншої мови: (а) інтернаціональні – це реалії, які фігурують у лексиці багатьох

мов і увійшли до відповідних словників; (б) регіональні – ті, які переступили межі однієї країни або поширилися серед кількох народів (необов'язково сусідніх), будучи, таким чином, складовою частиною лексики декількох мов.

II. У площині пари мов – реалії розглядаються з погляду перекладу:

1. Зовнішні реалії – однаково далекі обом мовам.

2. Внутрішні реалії – слова, що належать одній мові з пари мов і є чужими для іншої.

Часовий розподіл:

I. Сучасні.

II. Історичні – залежно від ступеня засвоєння діляться на: (а) знайомі (словникові); (б) незнайомі (поза словникові).

Тісно пов'язані з історичними модні та епізодичні реалії. Модні реалії вриваються до мови раптово, полонять увагу широких кіл суспільства, у першу чергу молоді, і звичайно незабаром забуваються. Епізодичні реалії – це поза словникові реалії. Автори і перекладачі вводять їх залежно до вимог контексту однократно або кілька разів, але вони не здобувають поширення у суспільстві і не закріплюються у мові.

Реалії можуть бути класифіковані в історико-семантичному та структурному аспектах.

За історико-семантичним критерієм виділяються:

1. Власне реалії, тобто такі, що мають існуючих референтів.

2. Історичні реалії – семантичні архаїзми, які внаслідок зникнення референтів входять до історично дискантної лексики, втративши життєздатність. Їм властива сема «минуле», пов'язана із старінням референта, виходом позначуваного ним слова з царини активної суспільної практики мовного колективу. Крім національного, їм властивий хронологічний колорит.

За структурним критерієм виділяються:

1. Реалії-одночлени.

2. Реалії-полічлени номінативного характеру.

3. Реалії фразеологізми.

З погляду перекладацької практики можна виділити явні та приховані реалії. Останні – це слова типу «піч», «сорочка» («вишиванка»), «скриня» в українсько-англійському бінарному зіставленні. Вони начебто мають відповідники у мові перекладу, але співвідносні денотати у позамовній дійсності дуже відрізняються між собою, так що механічна субституція їхніх позначень, що мають різну художньо-стильову наповненість, може спричинити ряд додаткових труднощів (лексичний збіг відповідних номінацій при культурній розбіжності). В українсько-англійському бінарному зіставленні до прихованих реалій належить лексема «рушник». У значенні «утиральник» вона еквівалентна англійському слову *towel*. Але в Україні цим словом

позначають декоративні предмети, які споконвіку є суттєвим атрибутом народних звичаїв та обрядів.

Переклад реалій – це справа не тільки перекладацької техніки, а й перекладацького мистецтва. Залежно від переваги того або іншого виду інформації, що її несе реалія у кожному окремому випадку (денотативної, конотативної), від композиційної заданості в ситуативному контексті, перекладачі по-різному відтворюють її семантико-стилістичні функції.

Перша умова адекватного відтворення реалій – їх глибоке знання. Перекладаючи твір про події далеких часів або про далекі від наших події та людські відносини, перекладач має використати усі ресурси рідної мови, уявити собі, як назвали б ті або інші речі його мовою, якби вони існували в житті його народу.

Розглядаючи проблему реалій у перекладі, виходимо, передусім, із того, що у художньому тексті усі реалії – хоча б частково – стильотвірні засоби, адже вони сприяють створенню національного колориту, який завжди є складовою стилю. Навіть коли в оригіналі реалія вживається лише для позначення певних предметів або явищ і не має окремої особливої експресивності, то в перекладі вона завжди посилює свій стилістичний потенціал і втрачає нейтральність.

Мабуть, найвідомішим українським фахівцем у царині реалій є Роксолана Зорівчак, якій належить фундаментальна праця «Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози)». Зокрема, їй належить відоме визначення: «Реалії – це моно- і полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких вміщає (в плані бінарного зіставлення) традиційно закріплений за ними комплекс етнокультурної інформації, чужої для об'єктивної дійсності мови-сприймача». Зорівчак також акцентує динамічний характер реалій: «Із запропонованого нами визначення випливає, що це поняття – категорія змінна, відносна, яка виступає чітко при бінарному контрактивному зіставленні конкретних мов (і культур), і обсяг реалій мови-джерела постійно змінюється залежно від словникового складу цільової мови, особливостей матеріальної і духовної культури-сприймача, від інтенсивності культурних і етнічних контактів відповідних мовних колективів».

Щодо тематичного розподілу реалій дослідниця зауважує, що вони «відображають життєву конкретику, історію, побут, культуру, цивілізацію, літературу, навіть ландшафт, клімат і спосіб харчування. Вони належать до етнологіки – найбільш національно маркованих шарів словникового складу». Також до складу реалій Зорівчак відносить радянізми, тобто реалії радянської доби, багато з яких все ще залишаються актуальними в українській мові і сьогодні (нагадаємо, що цитована монографія вийшла друком ще в 1989 р.). Врешті-решт, вона застерігає й проти ототожнення реалій з діалектизмами: «З погляду семантики реалії, завдяки наявності в їхньому

семантичному континуумі метамовної інформації про закріплення за “своїм” мовним колективом, збігаються частково з діалектизмами. Як і діалектизми, вони надають мовленню певного колориту, формують мовленнєву характеристику літературних персонажів. Але принципова розбіжність між ними і діалектизмами полягає в тому, що географічна інформація реалій зв’язана з позначуванним предметом, це інформація про специфічні предмети та явища певного географічного ареалу. Місцева маркованість діалектизмів – це інформація про специфічні мовні засоби позначення загальновідомих предметів».

Переклад новотворів. Переклад okazіоналізмів неможливий без попередньої семантичної інтерпретації, адже інновації даного типу відносяться до безеквівалентної лексики, тобто одиниць, що не мають у мові перекладу відповідників. Під okazіоналізмами, ми будемо розуміти нові слова, утворені для реалізації негайних комунікативних потреб мовця, які на момент дослідження не набули розповсюдження та не стали частиною мовної системи. Відповідно, такі інноваційні лексеми апріорі не можуть бути знайомі носіям інших мов і мати в цих мовах усталені відповідники.

Складність семантичної інтерпретації новоутворень визначається, перш за все, тим, що вони не мають сталого (*fixed*) значення, яке дозволило б однозначно пов’язати дану одиницю з ситуацією та контекстом. Натомість, значення okazіоналізмів визначається як перемінне (*shifting*), тобто кожний потенційний реципієнт теоретично може надати даній одиниці своє власне значення, яке буде певним чином відрізнятися від значень, наданих іншими реципієнтами. Звичайно, дана можливість є дещо гіпотетичною, але певні структурні типи інновацій є більш семантично невизначеними, ніж інші. В якості ілюстрації можна навести відомий приклад зі словом *garbage-man*, яке учасники експерименту трактували як *a person, collecting garbage*, *a person, wearing filthy clothes* та навіть як *a figure made from garbage similar to how snowman is made from snow*. Звичайно ж, у контексті діапазон імовірних значень звужується, але навіть контекст не виключає повністю потенційну семантичну двозначність okazіоналізму.

Треба також враховувати ті випадки, коли, за різних причин та обставин, реципієнт взагалі виявляється неспроможним надати новому слову будь-якого значення. Ймовірність подібного фіаско є надзвичайно високою для деяких структурних типів новоутворень, зокрема контамінацій, міжслівних накладань, аббревіатур, штучно утворених (*manufactured*) слів тощо.

Дане спостереження також вказує нам на те, що важливу роль в процесі семантичної інтерпретації okazіоналізмів поряд з контекстом відіграють їхні структурні характеристики, зокрема спосіб утворення та наявність або відсутність чіткого морфемного членування.

Лорі Бауер (*Laurie Bauer*) характеризує okazіоналізми як одиниці, які у своєму розвитку не пройшли стадії інституціалізації, на якій перебо-

рюється потенційна семантична невизначеність новоутворення, після чого слово у свідомості потенційних реципієнтів асоціюється тільки з одним із своїх можливих значень. Таким чином, зустрічаючись із оказіоналізмом у потоці мовлення, адресант повинний самостійно його інтерпретувати, спираючись на структуру одиниці та контекст. Контекст у даному випадку необхідно ураховувати як лінгвістичний, так і екстралінгвістичний, адже навколишня дійсність сукупно із нашим внутрішнім світом віддзеркалюються у значеннях мовних та мовленнєвих одиниць.

Мова, яка функціонує як складна оперативна система, має у своєму складі декілька модулів, кожний з яких відповідає за певну ділянку продукування мовлення. Один із цих модулів визначають як внутрішній або ментальний лексикон, в якому зафіксовані усі відомі даній особі слова. З цим погоджуються усі дослідники даної проблеми, але у внутрішньому лексиконі реципієнта не може бути оказіоналізмів. То що ж дає нам можливість визначати смисл слів, які ми вперше чуємо? Стосовно цього існують декілька цікавих припущень.

Згідно однієї точки зору, у внутрішньому лексиконі, поряд із готовими словами, розташовані також певні словотворчі компоненти, із яких у разі необхідності мовець здатний сконструювати нову одиницю. Усі словотворчі процеси відбуваються під сильним впливом аналогії, що є чи не найпотужнішим мовним механізмом. Наприклад, такий авторитетний фахівець у царині когнітивної та генеративної лінгвістики, як Марк Аронофф, вважає, що *всі* операції стосовно утворення нових слів мають своїми базами також слова, а це означає, що тому, хто волів би бути новатором мови, зовсім не потрібно знати на теоретичному рівні якісь словотворчі правила або моделі.

Згідно іншої точки зору, внутрішній лексикон не має відношення до продукування інновацій, а відповідним за це є окремий морфологічний модуль. Стівен Пінкер (*Steven Pinker*), наприклад, вказує на те, що у морфологічному модулі знаходимо компоненти та правила, необхідні для утворення як словоформ, так і нових слів. Тобто, немає принципової різниці між словозміною (*inflection*) та словотворенням (*derivation*), оскільки обидва процеси регулюються одним механізмом. Це припущення дозволяє дійти навіть революційніших висновків про те, що людська мова є системою, яка складається лише з двох ментальних субстанцій. Перша – це лексикон, в якому розташовані слова для позначення зовнішньої та внутрішньої дійсності. Лексиконом керує спеціальний механізм зберігання та пошуку одиниць у пам'яті. Друга субстанція – це граматики, до якої відносяться усі правила для позначення відношень між об'єктами зовнішньої та внутрішньої дійсності, до яких необхідно віднести також складові компоненти мови – фонемі, морфемі, лексеми тощо. Граматикою керує механізм сполучення та аналізу послідовностей символів. Таким

чином, на глибинному рівні немає принципової відмінності не тільки між словозміною та словотворенням, але й між словозміною, словотворенням та реченнятворенням.

Але якою б не була природа словотворення, для нас незмінною є вимога залучення до процесу інтерпретації оказіональних інновацій трьох складових елементів – структури, контексту та ситуації.

Переклад оказіоналізмів становить доволі складну проблему, адже пріоритетом перекладача повинно бути утворення оказіоналізму – еквівалента у мові перекладу, що, по-перше, не завжди можливо, завдяки об'єктивно існуючим розбіжностям між двома мовами, а, по-друге, накладає певні обмеження на вибір способу перекладу.

Звичайно ж, проблеми семантичної інтерпретації та перекладу оказіоналізмів є настільки складними та масштабними, що ми в даній лекції мали змогу лише торкнутися деяких важливих питань та проаналізувати три найбільш поширених структурних типи оказіональних інновацій. Проведений аналіз підтвердив, що семантична інтерпретація оказіоналізмів, як і будь-яких інших категорій безеквівалентної лексики, спирається на три складових: структура слова, лінгвістичний контекст, екстралінгвістичний контекст (знання ситуації та об'єкту дійсності, що знайшов відображення в оказіональному слові). Переклад оказіоналізмів ускладнюється обмеженнями, пов'язаними із специфікою одиниць даного класу. Переклад оказіоналізмів буде максимально адекватним тільки за умов утворення в мові перекладу еквівалентів, які б теж були оказіональними інноваціями. Ця вимога, в свою чергу, обмежує діапазон можливих способів перекладу.

ТЕМА 9

ЕТНОПСИХОЛІНГВІСТИКА.

ТЕОРІЯ ЛАКУН

Спроби описати специфіку міжкультурної комунікації з позицій когнітивної організації людини пов'язують з таким сучасним напрямом філологічної науки, як етнопсихолінгвістика та її відгалуженням – теорією лакун. З попередніх лекцій ми пам'ятаємо, що етнолінгвістика, яка виникла в США на межі XIX та XX століть як школа прикладного дослідження мов американських індіанців, врешті-решт виросла в потужний розділ мовознавства, який досліджує зв'язки між мовними та культурними явищами, вивчає мову у її відношенні до культури, взаємодію етнокультурних та етнопсихологічних чинників у функціонуванні та еволюції мови.

Зміщення дослідницького фокусу філології з самої мови на людину, яка є її творцем та користувачем, дозволило по-новому усвідомити, що головною перешкодою на шляху будь-якого спілкування, особливо міжкультурного, є той факт, що думку неможливо безпосередньо передати з однієї голови до іншої. Для цього ми користуємося спеціальними знаками, передусім мовними, а отже, спираємося при цьому на знання, сформовані нами в межах рідної культури.

Розуміння етнічної культури як історично виробленого способу діяльності передбачає, що всім явищам культури якраз і притаманна функція слугувати засобами людської діяльності. Чим зумовлюється неповторність та несхожість етнічних культур? Можна припустити, що ця неповторність випливає з особливої, притаманної тільки цій культурі, системи організації елементів досвіду, котрі самі по собі не завжди є унікальними і повторюються у великій кількості культур.

Ми маємо погодитися з твердженням про те, що в основі світобачення та світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем. І тому свідомість людини завжди етнічно обумовлена, а бачення світу одним народом неможливо простим «перекодуванням» перекласти мовою культури іншого народу.

Культурний розвиток свідомості починається з моменту народження дитини і здійснюється не за біологічними законами, а внаслідок дії історично та культурно зумовленої освіти.

Внаслідок засвоєння людиною дійсності в її свідомості формуються образи світу, частина з яких потрапляє до «світлого поля», тобто усвідом-

люється і омовлюється, а образ свідомості, асоційований зі словом – це спроба описати знання, які комуніканти використовують для продукування та сприйняття мовленнєвих повідомлень. Таким чином, слово – це своєрідна культурна рамка, що накладається на індивідуальний досвід кожної людини, яка пройшла соціалізацію в певній культурі.

Національно-культурна специфіка мовленнєвого спілкування складається з низки чинників, що зумовлюють відмінності в організації, функціях та способах опрацювання процесів спілкування, характерних для даної культурно-національної спільноти. Ці чинники «підключаються» до процесів спілкування на різних рівнях їхньої організації і самі мають різну природу, водночас вони є взаємопов'язаними як між собою, так і з чинниками іншої природи (мовними, психологічними тощо). Пропонуємо таку класифікацію національно-культурних чинників комунікації:

(1) чинники, пов'язані з культурною традицією;

(2) чинники, пов'язані з соціальною ситуацією та соціальними функціями спілкування;

(3) чинники, пов'язані з етнопсихологією у вузькому сенсі, тобто з особливостями перебігу та опосередкування психічних процесів та різних видів діяльності;

(4) чинники, пов'язані зі специфікою мови певної спільноти.

Найважливішими теоретичними постулатами сучасної етнопсихолінгвістики є такі:

(1) національна культура існує в ментальній, предметній (сутносній) та діяльнісній формах;

(2) ментальні складники національної культури принципово не можуть бути адекватно «перекодовані» при міжмовному спілкуванні;

(3) національно-культурна специфіка свідомості соціуму специфічно виявляється в мовленнєвій діяльності, що репрезентує когнітивні структури і механізми смислетворення, притаманні цій культурі;

(4) мова розглядається як один із засобів фіксації та виявлення культурних особливостей соціуму, як форма представлення культури, але не дорівнює їй.

Інконгруентність образів світу (картин світу), що взаємодіють у ситуації міжкультурного спілкування, проявляється в експліцитному або імпліцитному існуванні лакун, під якими ми розуміємо пробіли на «семантичній карті» образів свідомості комунікантів. Інтеркультурні лакуни переходять з потенціального стану в реальний (тобто виступають причиною непорозуміння) тільки при зіставленні національних образів свідомості.

В перебігу міжкультурного діалогу відбувається взаємна адаптація національних свідомостей носіїв культур-комунікантів: «своє» співвідноситься, суміщається та узгоджується з «чужим». Таким чином, шлях до взаєморозуміння здійснюється через пошук способів суміщення «свого»

з «чужим». Можна виділити чотири типи такого співвідношення залежно від умов конкретної комунікативної ситуації:

(1) образи/фрагменти світу практично збігаються – лакуни немає або різниця є настільки несуттєвою, що за умов конкретної комунікативної ситуації нею можна знехтувати;

(2) образи/фрагменти світу абсолютно інконгруентні – повна лакуна, тобто «чужий» образ не має еквівалента і його неможливо пояснити за допомогою власної свідомості;

(3) образи/фрагменти світу збігаються не повністю – часткова лакуна, тобто образ «чужої» свідомості переноситься до власної свідомості з тими або іншими втратами, які (в конкретній комунікативній ситуації) ніяк не заповнюються;

(4) образи/фрагменти світу є схожими або квазі-еквівалентними – компенсовані лакуни, тобто «чужий» образ замінюється на аналог, підібраний серед схожих образів власної свідомості

В перебігу міжкультурного спілкування взаємодіють національні свідомості комунікантів, між ними відбувається обмін фрагментами вербального та невербального досвіду, що є неавтохтонними (лакунізованими) для одного з учасників діалогу. Вибір способу адаптації неавтохтонного фрагменту досвіду при його переносі до нової культури здійснюється під впливом двох головних чинників. По-перше, це мета переносу; по-друге, це рівень значущості фрагментів досвіду, що мають бути перенесені з однієї культури до іншої.

Метою міжкультурної трансляції може бути ознайомлення з «чужою» культурою, отримання інформації про її специфіку. Прагнення найповніше перенести специфіку однієї культури до іншої вступає в протиріччя з можливостями сприйняття цієї специфіки іншомовним реципієнтом: лакунізованість інформації значною мірою ускладнює його зусилля, скеровані на розуміння чужої культури. Водночас, мета спілкування може бути протилежною: максимальна нейтралізація відмінностей між культурами-комунікантами для досягнення функціонального, прагматичного впливу в чужій культурі, аналогічного впливу, зчиненому текстом в автохтонній культурі. Така мета вимагає принципово іншого способу наближення «чужої» культури до культури-реципієнта.

Усунення лакун в перебігу міжкультурної комунікації здійснюється двома протилежними за стратегією та результатом способами, відомими як «заповнення» та «компенсація».

При елімінаванні лакун шляхом заповнення відбувається збереження специфічності (чужості) образу іншокультурної свідомості за спроби осмислити факт його несхожості зі «своїм» образом або ж факт відсутності аналогічного образу в «рідній» свідомості. Сутність цього прийому полягає в більш-менш детальному роз'ясненні змісту образу чужої свідомості

(коментар). Ефективність заповнення зумовлена тим, що даний спосіб елімінації лакун призводить до вироблення нового знання про незнайому культуру, сприяє її розумінню. Водночас, використання цього прийому може мати низку обмежень через його громіздкість, а також складність сприйняття коментаря великого обсягу.

Культурологічні лакуни виявляються при зіставленні текстів оригіналу та перекладу як випадки повної, часткової або компенсованої автрати вихідного набору сем при адаптації тексту іншомовними та іншокультурними засобами.

Виокремлюються такі способи заповнення культурологічних лакун:

(1) заповнення-переклад – здійснюється шляхом збереження іншомовної форми лексичної одиниці (транскодування) у поєднанні з її перекладом-поясненням цільовою мовою. Застосування цього способу дозволяє зберегти іншокультурний колорит і водночас забезпечити інтерпретованість лакунізованої одиниці;

(2) заповнення-коментар – здійснюється шляхом включення в текст більш або менш детальних коментарів іншокультурних елементів. Таке заповнення може мати різний рівень «глибини»: поверховий (загальне пояснення) або глибинний (деталізоване, конкретизоване пояснення);

(3) заповнення-примітка – здійснюється шляхом додавання приміток різного обсягу та характеру. Це можуть бути короткі примітки від перекладача або редактора перекладеного тексту. Автор примітки, відштовхуючись від власного сприйняття тексту, прогнозує труднощі з розумінням того чи іншого фрагменту «чужої» культури.

При елімінуванні лакуни шляхом компенсації відбувається підбір квазі-еквівалента, певного аналога «чужому» образу у своїй культурі. Цей спосіб використовується в тих випадках, коли зберегти лакуну не видається можливим, аби забезпечити прозорість тексту для потенційного реципієнта. Коли перед перекладачем стоїть завдання максимально наблизити текст до іншокультурного читача і досягти впливу, аналогічного тому, що мав вихідний текст на вихідного реципієнта, оригінальний культурний контекст (частково або повністю) замінюється на контекст цільової культури.

Компенсація буває експліцитна та імпліцитна.

(1) Експліцитна компенсація має місце у вигляді вербалізованого посилання на автохтонну реалію, що допомагає зрозуміти чужу реалію або ситуацію.

(2) Імпліцитна компенсація передбачає відсутність в контексті вербалізованого посилання на здійснену заміну, внаслідок чого реципієнт взагалі може не усвідомлювати наявності «неавторських» фрагментів. Найпоширенішими випадками імпліцитної компенсації є рекламні тексти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ : Довіра, 2007. 205 с.
2. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию*. Москва : Прогресс, 1984. С. 68–69.
3. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози). Львів : Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. 216 с.
4. Кришко А. Ю. Рецепція ідейної спадщини Вільгельма Гумбольдта вітчизняними науковцями у контексті проблем розвитку української мови і мовної освіти ХІХ – початку ХХ століття: історіографія питання. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 378–383.
5. Куайн У. О. ван. Еще раз о неопределенности перевода : пер. с англ. В. Суворовцева, пер. П. Куслия. *Логос* : философско-литературный журнал. Москва, 2005. № 2. С. 32–44.
6. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ : Академія, 2012. 288 с.
7. Основи міжкультурної комунікації : навч. посібник / укл. Попович М. М. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2012. 160 с.
8. Потебня А. А. Мысль и язык. *Слово и миф*. Москва : Правда, 1989. С. 17–200.
9. Рикер П. Парадигма перевода. *Лингвистические аспекты теории перевода* : хрестоматия. Ереван : Лингва, 2007. С. 288–305.
10. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация : учебное пособие. Москва : Слово, 2000. 261, [1] с.
11. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. *Новое в лингвистике*. Москва, 1960. Вып. 1. С. 135–168.
12. Чередниченко О. Перекладацький доробок Григорія Кочура. *Всесвіт*. 2009. № 5/6 (965/966). С. 185–190.
13. Benjamin W. The Task of the Translator. An Introduction to the Translation of Baudelaire's *Tableaux Parisiens*. *The Translation Studies Reader* / Ed. by L. Venuti. London, New York : Routledge, 2000. P. 148–159.
14. Brown L. V. Ideology. Harmondsworth : Penguin Education, 1973. 208 p.
15. Hall E. T. The Silent Language. New York : Doubleday & Company, Inc. 1959. 240 p.
16. Knapp K. Intercultural Communication in EESE. URL: http://webdoc.sub.gwdg.de/edoc/ia/eese/strategy/knapp/4_st.html (Last assessed: 16.06.2022).
17. Kroeber A. L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. New York : Kraus Reprint Company, 1978. 223 с.

18. Morris Ch. W. Foundations of the theory of signs. International encyclopedia of unified science. Chicago: The University of Chicago Press, 1938. Vol. 1, No. 2. 59 p.
19. Sumner, William Graham (1906) Folkways. Ginn, Boston. 692 p.
20. Thomas A. Interkulturelle Kompetenz: Grundlagen, Probleme und Konzepte. *Erwagen, Wissen, Ethik*. 2003. № 14 (1). P. 137–221.
21. Thompson J. B. Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication. Cambridge : PolityPr.; Stanford : Stanford UP, 1990. 362 p.
22. Trager G., Hall E. Culture as Communication: A Model and Analysis. *Explorations: Studies in Culture and Communication*. New York, 1954. Iss. 3. P. 137–149.
23. Tymoczko M. Translation, Ideology and Creativity. *Linguistica Antverpiensia. New series : Translation as Creation: the Postcolonial Influence*. 2003. Vol. 2. P. 27–45.
24. Whorf B. L. Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf / ed. John B. Carroll. New York : Wiley, 1956. 302 p.

Для нотаток

Навчальне видання

Ребрій Олександр Володимирович

ТЕОРІЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Конспект лекцій

В авторській редакції
Комп'ютерне верстання *В. В. Савінкова*
Макет обкладинки *І. М. Дончик*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 4,40. Наклад 50 пр. Зам. № 146/22.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32